

प्रकरण पहिले

वृत्तपत्र पार्श्वभूमी

व

संकल्पना

प्रकरण १ ले

वृत्तपत्र पार्श्वभूमी व संकल्पना

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ वृत्तपत्र संकल्पना
- १.३ वृत्तपत्राचा इतिहास
- १.४ पूर्वीच्या वृत्तपत्राचा हेतू व उद्देश
- १.५ स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वृत्तपत्रांचे उद्देश व कार्य
- १.६ स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रांचे उद्देश व कार्य
- १.७ वृत्तपत्रांच्या बदलत्या भूमिका
- १.८ समारोप

१.१ प्रस्तावना -

मानवी जीवनात वृत्तपत्रांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे. लोकशाहीचा महत्वाचा चौथा आधारस्तंभ म्हणून त्याच्याकडे पाहिले जाते. वृत्तपत्र ही संकल्पना नेमकी कोठून कशी आली ? तिची व्याप्ती, तिचा अर्थ, पूर्वीची वृत्तपत्र कशी होती. त्यांचा हेतू काय होता ? त्यांचे कार्य समाजासाठी कसे उपयुक्त ठरले. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वृत्तपत्रे, स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्र त्यांचा हेतू काय होता. त्यांचा उद्देश, त्यांची भूमिका व वृत्तपत्राचा इतिहास या सा-या गोष्टींचा विचार आपण येथे प्रस्तुत प्रकरणात करणार आहोत.

मराठी वृत्तपत्र सृष्टीची आजची स्थिती म्हणावी तितकी स्पृहणीय नसली तरी तिचा इतिहास मात्र उद्बोधक व रंजक आहे. मराठी वृत्तपत्राचा श्रीगणेशा भारतात झाल्यानंतर तब्बल ५० वर्षांनी पहिले मराठी वृत्तपत्र १८३२ साली सुरु झाले. इंग्रजी वृत्तपत्रे चांगली तीस पस्तीस वर्षे रुळल्यानंतर त्यांच्या अनुकरणातून मराठी वृत्तपत्र व्यवसाय सुरु झाला तोही इंग्रजीतूनच. ब्रिटीश सत्ता सुस्थिर झाल्यानंतर शिक्षणामुळे नव्या पाश्चात्य ज्ञान-विज्ञानाचा परिचय होवून भारतीयांना एक नवे विश्व खुले झाले. एका बाजूला नव्या ज्ञान विश्वाचा परिचय व दुस-या बाजूला नव्या राजवटीमुळे नव्या कल्पना विचारात परिवर्तन अशा दुहेरी मन्वंतरात आपला समाज घडू लागला.

ब्रिटीशपूर्व काळात जी आंदोलने झाली त्यामुळे राजकीय परिस्थिती सतत अस्थिर राहिली. मराठयांच्या हातात हिंदवी राजकारणाची सूत्रे आल्याने काही व्यक्तित्तेचे जीवन बदलले. पण सामाजिक जीवनात काहीच बदल झाला नाही. जुनी चाकोरी व वैचारिक चौकट यात लाखों लोकांचे (ग्रामीण) जीवन बंदिस्त राहिले. समाजरचना बदलली नाही. इंग्रज राजवट येईपर्यंत जातीधर्माचा पगडा कायम होता. भारतीय तत्वज्ञानानेही वैयक्तिक कल्याणाला महत्त्व दिल्याने समाजाला त्यात स्थान नव्हते परिणामी एवढ्या राजकीय घडामोडींचा पडसाद समाजाच्या विचारावर उमटला नाही. लोकांत सामाजिक कर्तव्याची निष्ठा निर्माण झाली नाही.

कुलप्रतिष्ठा जातीनिष्ठता व वतनाचा अभिमान या मध्ययुगीन कल्पनातच लोक गुरफटले होते. त्यामुळे इंग्रजांनी सत्ता घेतल्याचे फारसे सोयरसुतक लोकांना वाटले नाही. सामाजिक गंडांतर किंवा राष्ट्रीय मानहानीची खंत कोणालाच वाटली नाही. समाजसंस्था ईश्वरनिर्मित आहे.

या समजुतीमुळे सामाजिक प्रगतीला हातभार लावला पाहिजे ही जाणीव कुणातच नव्हती. ऐहिकापेक्षा पारलौकिक जीवनाला महत्त्व दिल्याने सामाजिक दुःखापेक्षा व्यक्तिगत मोक्ष महत्त्वाचा ठरला. संतानी व्यक्तिगत अंतर्मुखतेस प्राधान्य दिल्याने पाश्चात्यांच्या आगमनामुळे झालेल्या सुधारणांकडे कोणी औत्सुक्याने पाहिले नाही. सामाजिक जीवनाचा अभाव व ज्ञानाविषयी अनौत्सुक्य यामुळे आपल्याकडे वृत्तपत्रासारखी साधने येण्यास ब्रिटीश सत्तेची वाट पहावी लागली.

अर्थात माणसामाणसात दळणवळण नव्हते, बातम्यांची देवाणघेवाण नव्हती असे नाही फक्त त्यांचे स्वरूप मर्यादित व व्यक्तिगत होते. बातम्या तोंडी, खाजगी व सरकारी पत्रव्यवहाराद्वारा सार्वजनिक ठिकाणी पत्रके लावून वा दवंडी पिटवून त्या लोकांपर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्न केला जात असे. मात्र असा प्रसार मर्यादितच राही. आपल्याकडे वृत्तपत्र संकल्पना नेमकी कोठून आली? वरील परिस्थिती त्याला कारणीभूत कशी झाली? याचा सविस्तर उहापोह करून या वृत्तपत्रांकडून वाचकांच्या अपेक्षा कोणत्या होत्या व त्या बदलत कशा गेल्या हे आपण पाहणार आहोत.

१.२ वृत्तपत्र संकल्पना :-

कुतुहल, औत्सुक्य व सुरक्षितता या माणसाच्या सहजप्रवृत्ती आहेत. आपल्या भोवतालच्या माणसांविषयी त्याला जिज्ञासा असते. येणा-या संकटापासून दुर राहण्याची सावधता बाळगताना त्याविषयी आवश्यक ती माहिती मिळवण्याची वृत्तीही त्याच्यापाशी आढळते ही माहिती म्हणजे बातमीचे बालरूपच होते. माणसाच्या चौकसपणातूनच वृत्तपत्राची संकल्पना साकार झाली.

समुहभावनेतून, एकत्र राहण्याच्या संघटनवृत्तीतून हे चौकसपण वाढले हे ग्रीक, रोमन इतिहासात आढळते. त्या काळी कारागिराने एखादी लोकोपयोगी वस्तु तयार केली की तिची माहिती लोकांना देण्यासाठी ग्रीक व रोमन लोक माहितीचे फलक चव्हाटयावर उभे करत.

गावातील महत्त्वाच्या घडामोडींची माहिती दवंडी पिटवून देण्याची प्रथा तेंव्हापासून आजही प्रचलित आहे. झाडावर ढोल बांधून व कर्णे वापरून त्याच्या आवाजाने लोकांना सुचना देण्याची पध्दत महाराष्ट्रात इतिहासकाळात होती मशिदीत बांग देण्याची पध्दतही अशीच सुरु झाली.

युरोपात लोकांना एकत्र करण्यासाठी चर्चच्या घंटा विशिष्ट पध्दतीने वाजवल्या जात. दुस-या महायुद्धाच्या काळात भोंगा वाजवुन धोक्याचा इशारा देण्याची प्रथा होती ती आजही चालु आहे.^१ एखादी अघटित घटना, लोकांच्या आस्थेची गोष्ट प्रथम जाहिर करणे म्हणजे वृत्त, न्युज होय. समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेतही त्याची ही बातमी काढण्याची उत्सुकता जाणवते. माणसेच काय पशुपक्षातही विशिष्ट आवाज काढून असे इशारे देण्याची प्रवृत्ती असते 'वार्ता कौतुकवती' असे म्हणुनच म्हंटले आहे. मानवी समाज संघटीत झाला. त्याला स्थैर्य मिळाले प्रजा व राजा असे नाते निर्माण झाले. प्रजेच्या व्यथा, अडचणी सत्तास्पर्धेत असणा-यांच्या हालचाली यांचा सुगावा काढण्यासाठी हेरगिरीची गरज निर्माण झाली. देशोदेशीच्या गुप्त बातम्या गोळा करणारे हेर हे राजाचे डोळेच मानले जावु लागले. राजकारणा बरोबर व्यापारी घडामोडींच्या बातम्या मिळवण्याची गरज निर्माण झाली त्याकाळी महत्वाच्या व्यापारी केंद्रात स्वतःचे बातमीदार ठेवले जावु लागले. बातमी सांगणा-या व्यक्तिवरुन त्याची विश्वसनीयता ठरवली गेली. 'हे बाजारी वर्तमान, हे सावकारी वर्तमान,' हे ऐकिव वर्तमान' असा त्याचा उल्लेख केला जाई.

यादृष्टीने ग्रीस देशातील प्राचीन रंगभुमी महत्वाची ठरली. एखादी गोष्ट लोकांच्या मनावर ठसवण्यासाठी ते अभिनयाने, पोवाडयाने ठसवीत.अशा नाटकातुनच ब-याच वेळा ताजी बातमी व त्यावरची टिका असे. यामुळेच वृत्तपत्राचे आदयपीठ म्हणुन ग्रीस रंगभुमीचा सन्मान केला गेला. रोमन साम्राज्यात बातम्या देणारी पत्रके लावत. ज्युलीअस सीझरच्या कारकिर्दीतली 'अॅक्टा डायरना' (घोषणापत्रके) ही वृत्तपत्रांची प्राथमिक आवृत्तीच होती. त्यात बातमी लेखकाने गोळा केलेली माहिती असे.

इंग्लंडमध्ये न्युज लेटर्स असत. ते वृत्तपत्रांचे पुर्वरूपच होते. त्यात अमीर उमरावांच्या दूतांनी परदेशातून आणलेल्या महत्वाच्या बातम्या असत. हे दूत अत्यंत चतुराईने बातम्या मिळवुन त्या रंगवुन सांगत. सर्वसामान्य लोकांनाही यात रुची असे. मध्ययुगात युरोपातील अमीर उमरावांना दूरदूरच्या जत्रांना जाताना वर्षाच्या खरेदीबरोबर गरमागरम बातम्या ऐकण्याची आवड असे. यातुनच वृत्तपत्र संकल्पनेचा जन्म झाला असे म्हणण्यास वावगे ठरणार नाही.

टिप १. मराठी वृत्तपत्राचा इतिहास. रा.के.लेले कॉन्टि. पुणे

युरोपात मुद्रणकलेचा उदय पंधराव्या शतकात झाला. हस्तलिखित बातमीपत्रे छापील स्वरूपात आली. दुमडलेल्या चौकोनी हॅण्डबिलाच्या स्वरूपात ती असत. फेरीवाले ती रस्त्यात विकत. त्यातील बातम्या ओरडून जाहीर करत. यात लढाया,राजे लोकांच्या हालचाली अशा बातम्या असत. इंग्लंडने बातमीपत्रांची पध्दत हॉलंडकडून घेतली. हे कोरंट (CORANTO) व गॅझेट म्हणजेच वृत्तपत्राची कुमारावस्था होती. कोरंट म्हणजेच संकलित वृत्त वा बातम्या.

इटलीत सोळाव्या शतकात युध्दविषयक बातमीपत्रे सार्वजनिक ठिकाणी लावून ठेवत ती मिळवण्यासाठी गॅझेटा हे नाणे द्यावे लागे. त्यावरून या वृत्तपत्रास गॅझेट असे नांव मिळाले असावे. हॉलंडमधील ही बातमीपत्रे 'नॅथेनिअल बटर' हा विक्रेता करे. थर्टी इअर्स वॉर या युध्दवार्तामुळे इंग्लंडमध्ये बातमीपत्रांची मागणी वाढली तेव्हा इंग्लंडमध्येच बातमीपत्र निघु लागले. (सन १६२१) वृत्तपत्र संकल्पनेचा हा आरंभ होता. अर्थात पाश्चात्य देशातल्या या घडामोडी पाहताना आपल्या देशाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही कारण वृत्तपत्रांची ही संकल्पना याहीपुर्वी आमच्या संस्कृतीत रुजली होती. ही परंपरा अगदी वेदकाळापर्यंत मागे नेता येते. पुर्वी याज्ञवल्क, वशिष्ठ मुनींच्या आश्रमात आपल्या खास शिष्यांकडून परस्परांची खुशाली कळवली जाई. महाभारतात रणांगणावर चाललेल्या कौरव पांडवांच्या युध्दाचा वृत्तांत कथन करणारा संजय हा वार्ताहरच होता. ज्ञानेश्वरांच्या काळात ज्ञानेश्वरांच्या चमत्काराच्या कथा चांगदेवाना त्यांच्या बातमीदार शिष्यांकडून समजत. याही आधीचे सांगायचे तर देवलकात पृथ्वी व पाताळातल्या सर्व बातम्या पोहचवणारे नारद हे पहिले पत्रकार होत असे म्हंटले आहे. उत्तरप्रदेशचे एक जुने नेते संपुर्णानंद यांचे उद्गार याबाबतीत पाहण्याजोगे आहेत. ते म्हणतात, "भूतकाळी विलिन झालेल्या वृत्तप्रसारक संस्थेसारख्या महर्षी नारदांना पत्रकारांनी आपला आदयगुरु मानावे ही हसण्यावारी नेण्यासारखी गोष्ट नाही. सामान्य वहनपध्दती सोडून हे महाराज अंतरिक्षातही भ्रमण करीत आणि एका ठिकाणाहून दुस-या ठिकाणी वार्ताचा झपाटयाने प्रसार करीत. ते प्रखर प्रचारक होते. शौर्य, शील व आत्मसमर्पणाची उदाहरणे ते दिगंतापर्यंत पसरवित असत. त्यांच्या सा-या कार्यामागे निश्चित हेतु असे सदगुणांची किर्ती वाढवावी, विपत्ती व दुहीचा नाश करावा यापेक्षा अधिकाधिक उत्तम कार्य दुसरे असुच शकणार नाही. या अनन्य सत्यनिष्ठेच्या कसोटीवर आपली बरीचशी वृत्तपत्रे हिणकस ठरतील."

प्राचीन भारतीय राजनीतिवरील एक ग्रंथ 'कौटिलीय अर्थशास्त्र' यातही शासनयंत्रणेतील अधिकारी समाहर्ता व संनिधाता हे महत्वाचे वार्ताहर असत. त्यात कापहिक, उदास्थित, गृहपतिक व्यंजन, वैदेहक व्यंजन, तापस व्यंजन हे पाच स्थायी व सत्री, तीक्ष्ण, रसद आणि भिक्षुक हे सतत फिरणारे असे नऊ गूढ पुरुष सांगितले आहेत.^१ हे गूढ पुरुष म्हणजेच वार्ताहर.

शिवाजी महाराजांच्या पदरीही असे खास हेर होते. बातम्या काढण्यासाठी भाटांचाही उपयोग केला जाई. मोगल बादशहाच्या कारकिर्दीत बातम्या मिळवायचे काम अधिक व्यवस्थित होवू लागले. बातमी लिहणे हे एक स्वतंत्र कामच झाले. प्रत्येक सुभ्यात स्वतंत्र बातमीदार असे त्यांना वाकीआनवीस म्हणत. सुभ्यातील महत्वाच्या घटना राजधानीत लेखी कळवण्याचे काम तो करे. प्रांतातील अधिकारीही त्यांना वचकून असत. काही वेळा त्यांचे अधिका-यांचे मेलकट जमे. अशा वेळी 'खुपियानवीस' हे गुप्त बातमीदार नेमले जात.

अर्थात प्रत्येक वेळी या बातम्या ख-या असत असे नाही. खुपदा हेरांना पैसे चारुन खोटया बातम्या पोहोचवल्या जात. औरंगजेबाच्या दक्षिण पराभवाला या विपर्यस्त बातम्याच कारण होत्या असे जॉन फायर याने म्हटले आहे. व्यापारी पेढयाही अशा राजकीय व व्यापारी घडामोडींच्या बातम्या मिळवण्यासाठी प्रयत्नरत असत. या वार्ताहरांना ' गुमास्ते' म्हटले जाई. यावरुनच हिंदी उर्दुत वर्तमानपत्राला ' अखबार ' म्हटले गेले आहे.

गावच्या धर्मशाळेत येवून उतरणारा फिरस्ता प्रवासी हाच सामान्य लोकांचा बातमीदार असे. त्याच्याकडून बातमीचा मौखिक प्रसार होत असे. सर्वसामान्य लोकांना बातमी पुरवण्यासाठी खाजगी अखबारही प्रसृत केले जात. अर्थात ही बातमीपत्रे हस्तलिखित स्वरूपात असत. मुद्रित वृत्तपत्रे निघू लागल्यावरही ही हस्तलिखित बातमीपत्र काही काळ चालू होती. मराठयांच्या सत्तेत नाना फडणवीसाच्या बातमीदारांचे काम अत्यंत मौलिक होते. त्यांनी हेर म्हणून कुणबीणी, आचारी, सेवेकरी, विधवा इत्यादी पेशातील लोक नेमले होते. या हेरांना 'नजरबाज' म्हणत.^२ या स्त्रीवार्ताहरात माळीणीला विशेष महत्व असे.

(१) टिप - १. ' प्राचीन भारतीय राजनीति' कंगले र.प. पान. ९१-९३ मुंबई

२. 'नाना फडणवीसांचे चरित्र' खरे वासुदेव शास्त्री पान नं. १७१-१७२

“ नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः ।

चतुष्पदा शृगालस्तु स्त्रीणां धूर्ता च मालिनी ॥”^१

हा श्लोक बोलका आहे.

वरील सर्व विवेचनावरून वृत्तपत्र ही संकल्पना किती जुनी आहे व ती कशी आली याचा उलगडा होतो. सम्राट अशोकाने शिलालेखावर लिहलेले संदेश हेही वृत्तपत्राच्या संकल्पनेचे मूळ होते. रामदास स्वामी, चक्रधर यांनी आपल्या देशभ्रमणातून केलेले तत्कालीन समाजाचे वर्णन म्हणजे वृत्तपत्राचा एक अवतारच होय.

यावरून एकूण वृत्तपत्र ही संकल्पना किती प्राचीन आहे.^(२) याची कल्पना येते. वृत्तपत्र ही संकल्पना अलीकडच्या भाषेत स्पष्ट करायची झाली तर पुढीलप्रमाणे करता येईल.

- **रिचर्ड क्रीचफिल्ड** - “ बातमी म्हणजे रोजचे गदय, हे गदय ज्यात संकलित रूपात दिले जाते ते वृत्तपत्र होय.”
- **चार्ल्स ए डॅना (न्युयॉर्कसन)** - लोकांना बोलायला लावेल असे सर्व काही ज्यात आहे ते वृत्तपत्र होय.
- **जॉन चान्सलर** - संघर्ष आणि बदल याचा कालक्रमगणिकेनुसारचा वृत्तांताचा साठा. एन. बी. सी. न्यूज.
- **डॉ. विल्यम रिहर्स** - लोकांना रुचि आहे अशा घटना तथ्य वा मतांचे समयोचित निवेदन म्हणजे वृत्त अशी वृत्ते ज्यात असतात ते वृत्तपत्र होय.

(न्यूज इज टाइमली रिपोर्ट ऑफ इव्हेंट, फॅक्ट ऑर ओपिनिअनस दॅट इंटरेस्ट अ सिग्निफिकंट नंबर ऑफ पीपल)

टिप - १. चाणक्य नीती भाग ३ - श्री. स.ह. जोशी, राजेश प्रकाशन पुणे पान. ३३, श्लोक २१ अ. ५ वा.

२. वृत्तसंकलन लेखन आणि संपादन-प्रा. देवेंद्र विसपुते, प्रतिक्षा प्रकाशन उदगीर पान १५, १६.

News is timely report of event, facts or opinions that interest a significant number of people.

- **मॅचेस्टर गार्डीयन** - “आधी माहित नसणा-या अत्याधिक लोकांच्या तत्काळ आवडीच्या नाविन्यपूर्वी व धक्कादायक घटनांची प्रारंभिक उद्घोषणा ज्यात असते ते वृत्तपत्र.”
- **प्रा. विलंटन आर. बुश** - ज्यात बातमीच्या रूपात उत्तेजक सुचना असतात त्याने एखाद्याला संतोष व उत्तेजना प्राप्त होते.
- **विल्यम माल्सवार्ड** - कोणत्याही वेळी घडणा-या महत्त्वपूर्ण घटनांचे यथातथ्य व निःपक्षपाती विवेचन ज्यात असते व त्यात वाचकांची अभिरुचीही असते.
- **मॅन्सफिल्ड** - घटना म्हणजे बातमी नव्हे घटनेचे विवेचन त्यात हवे. ज्यांनी ती घटना पाहिली नाही त्यांच्यासाठी केलेले विवेचनात्मक संकलन.
- **जोसेफ पुलित्झर** - नवनिर्मित्व, भिन्तत्वदर्शक, अद्भूतरम्य, थरारक, असामान्य, विलक्षण, प्रासंगिक, चमत्कारीक, विनोदी, विषम व बोलण्यासाठी समयोचित अशा गोष्टींचे संकलन ज्यात असते ते वृत्तपत्र होय.
- **Josef Pulitzer** - Every issue of the paper presented an opportunity and a duty to say something courageous and true; to rise above the mediocre and conventional; to say something that will command the respect of the intelligent, the educated the independant part of the community; to rise above fear of partisanship and fear of popular prejudice.
- **इन्द्र विद्यावाचस्पती** - पत्रकारितेला पाचवा वेद मानून तिच्याद्वारा ज्ञानविज्ञान संबंधी ज्ञान होवून बुद्धीचा विकास होतो हे काम करते ते वृत्तपत्र होय.
- **महात्मा गांधी** - पत्रकारितेच्या माध्यमातून जनसेवा करण्याचे साधन म्हणजे वृत्तपत्र होय.
- **डब्लु वी स्टिड** - वृत्तपत्र हे पत्रकारितेतून जनसेवा करण्याची कला आहे.
- **सी. जी. मुलर** - पत्रकारितेचा संबंध थेट ज्ञानाशी आहे. वृत्तपत्र व्यवसायाच्या द्वारा तथ्यप्राप्ती त्यांचे काळजीपूर्वक मुल्यांकन व यथायोग्य सम्यक प्रसारण अपेक्षित आहे. असे सांगतात.

- **जवाहरलाल नेहरु :-** वृत्तपत्र हे काळाचा आरसा व सुर्य आहे.
- **न्यू वेबस्टर शब्दकोश -** ज्यात सामाजिक घटनांचे प्रकाशन संपादन व लेखन असते त्याला वृत्तपत्र म्हणतात.
- **डॉ. कृष्णाबिहारी मिश्र -** आपला समाज व आपले संबंध यांच्याबाबतीत लिहले जाते ते वृत्तपत्र.
- **डॉ. अर्जुन तिवारी -** काळ व समाजाबाबत सजग उत्तम नागरिकांना कर्तव्याचा बोध करून देणारी कला, मंगलत्वाचा प्रकाश देणारी शुभनजर, समत्वदृष्टी देण्यासाठी ज्यात सम्यक ज्ञान प्रकाशित केले जाते, सत्य शिव व सौंदर्याचा जयघोष केला जातो त्याला वृत्तपत्र म्हणतात.
- **डॉ. भवर सुराणा -** सर्व तात्कालिन घटना व समस्यांचे योग्य व निष्पक्ष विवेचन वाचकांपर्यंत ज्यातून प्रसृत करून जनजागरणाचे काम केले जाते ते वृत्तपत्र.
- Chambers University - ज्यात लोकांसाठी लिहले जाते ते.
- **डॉ. रामचंद्र तिवारी -** राष्ट्रीय लोकजागृती करण्याचे साधन.
- **प्रकाशचंद्र भुवालपुरी -** समाजकल्याणासाठी केलेले समयोजित लेखन, प्रकाशन म्हणजे, वृत्तपत्र.^(१)
- Robert E Park - The newspaper has a history, but it has, likewise a natural history. The press, as it exists, is not, as our moralists sometimes seem to assume the willful product of any little group of living men, on the contrary, it is the outcome of a historic process.
- Lincoln Steffens - The magnitude of financial operations of the newspapers is turning journalism upside down.

टिप - (१) पत्रकारिता के विविध आयाम - डॉ. गोविंद प्रसाद, अनुपम पाण्डेय - डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली पान २, ३.

- E.N. Godkin - The reason why such journals (yellow journalism) lie is that it pays to tie, or in other words, this is the very reason for which they are silly and scandalous and indecent they supply a want of demoralized public. ^(१)

वृत्तपत्र हा समाजाचा आरसा आहे ते सहजसुलभ रेकॉर्ड आहे ते सामान्य माणसाला विकत घेता येते.

वृत्तपत्राच्या संकल्पनेचा हा अर्थ अशा विविध प्रकारांनी लावला गेला आहे. अगदी थोडक्यात सांगायचे तर ज्यात वृत्ताला अधिक महत्त्व असते त्याला वृत्तपत्र म्हणतात. असे म्हणावे लागले. वृत्तपत्र ही संकल्पना समजून घेतल्यावर एक गोष्ट जाणवते ती म्हणजे वृत्तपत्रात वृत्त या संकल्पनेबरोबर अन्य गोष्टीनांही महत्त्व असते. या सर्व गोष्टी आपण पुढील प्रकरणात पाहणार आहोत तरीही इथे एवढा आर्वजुन उल्लेख केला पाहिजे तो म्हणजे वृत्तपत्राची व्याप्ती केवळ वृत्तापुरती मर्यादित न राहता त्यात अन्य सदरांना व विषयानाही स्थान असते. अशी सर्वसमावेशक व व्यापक दृष्टी ठेवणारे वृत्तपत्रच यशस्वी ठरते.

१.३ वृत्तपत्रांचा इतिहास :-

मराठी वृत्तपत्र सृष्टीची आजची स्थिती हवी तेवढी स्पृहणीय व अपेक्षेइतकी प्रगत नसली तरी तिचा दिडशे वर्षांचा इतिहास उद्बोधक व रंजक आहे. पहिले मराठी वृत्तपत्र १८३२ साली सुरु झाले. त्यापूर्वी भारतात वृत्तपत्राचा श्रीगणेशा होवून पन्नास वर्षे लोटली होती. इंग्रजी वृत्तपत्रे तीस पन्नास वर्षे रुळल्यावर भारतीय भाषेतील वृत्तपत्रे उदयास आली. भारतीयांनी इंग्रजांच्या अनुकरणातून पत्रव्यवसाय सुरु केला तो ही इंग्रजी भाषेतूनच. पाश्चात्य ज्ञानाची ओळख होवून एक नवे ज्ञानविश्व लोकांना खुले झाले. नव्या राजवटीने नवे स्थित्यंतर घडवून आणले. पूर्वी एकमेकांना संदेश देण्यासाठी झाडांवर ढोल बांधून दवंडी पिटवून, भोंगा वाजवून लोकांना ती गोष्ट सांगितली जाई. तसेच सत्ताधा-यांना प्रजेच्या हालचालींची माहिती घेण्यासाठी हेरखात्याची गरज भासू लागली. यातूनच बातम्या देणे हे वर्तमानपत्रांचे प्रमुख

टिप - (१) पत्रकारिता प्रशिक्षण एवं प्रेस विधी - डॉ. सुजाता वर्मा, आशिष प्रकाशन, कानपुर

पान १७९.

कार्य सुरु झाले. ज्युलीअस सीझरच्या कारकिर्दीतली "ॲक्टाडायरना" ही घोषणापत्रके, इंग्लडमधील न्युज लेटर्स, युरोपातील कोरंट व गॅझेट ही सगळी वृत्तपत्रांची पूर्वरूपेच आहेत.

वाकिआनवीस, खुपिआनवीस अशा हेरांबरोबर व्यापारी बातम्या पुरवणारे अखबार देखील वर्तमानपत्राचीच रूपे होत. १८५७ पर्यंत अशी हस्तलिखित बातमीपत्रे चालू होती. त्यांना "अखबारनवीस" किंवा नजरबाज म्हणत.

त्याकाळच्या बातमीपत्राचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे असे :-

आषाढ शु.३ शुक्रवारी छ. जिल्कादी गारपीराचे नजीक सरकारचे थोरले डेरे अठरागजी होते. (ते) व आणखी दोन - तीन डेरे दिले व मंडप सभोवती बाडे देउन फर्मानबूस जागा केली. थोरल्या डे-यात मसनद घालून त्याजवर पादशहा यांनी पोषाक दिला तो व मोर्चेल व खाज ठेवून अगोदर शिंदे तेथे येउन तयारी करुन नंतर श्रीमंताची स्वारी अंबारीतुन उतरुन आत गेले. मुत्सद्दी मंडळी व कारभारी समागमे गेले. मानकरी वगैरे सरदार फार करुन घोडयावरच होते. श्रीमंत उभेच होते. एक घटकाभर उभे होते. एक फारशी पत्र वाचून दाखवले. नंतर मसनदीस कुर्निसात करुन उभेच होते. नंतर पोषाक घ्यावयास मागे डेरा दिला होता. त्यात बिचोवा होता. त्यात पोषाक करुन बाहेर आले. ते समयी एक मोर्चेल शिंदे व एक मोर्चेल राजश्री हरिपंत तात्या वारीत होते. नंतर मसनदीजवळ येवुन फिरोन कुर्निसात करुन मसनदीपासुन अंत-यावर बसले. मोर्चेल शिंदे यांनी आप्पा बळवंत याजवळ दिले व तात्यांनी बाबा फडके याजवळ दिले. त्यांनी अर्धघटका धरुन नंतर सखोपंत साने याजवळ आपांनी दिले. फरमान पारसनीय यांनी वाचुन दाखविले. त्यात मजकूर जे गुलाम कादर याने लबाडी केली. त्याचे पारिपत्य पाटीलबाबांनी केले व दौलतीचा बंदोबस्त केला. याजकरिता तुम्हांस हे पद दिले असे भाव आहेत. ^(१)

वास्तविक बातमी हवी असणा-यांची संख्या खुप होती. पण त्यासाठी साधने तोटकी होती. मुद्रणकलेचा प्रसार झाल्यामुळे वृत्तपत्रे वाढू लागली. सोळाव्या शतकात त्यांचा उगम झाला तरी त्यांचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास एकोणवीसाव्या शतकाचे तिसरे दशक उगवावे लागले. वृत्तपत्राची गरज भासावी अशी स्थिती हिंदुस्थानात नव्हती वृत्तपत्रांच्या उदयाला जे सार्वजनिक जीवन हवे त्याचाच येथे

टिप - (१) ऐतिहासिक लेखसंग्रह पृ. ४५८४ ते ४५८६ 'पटवर्धनी दप्तर'.

अभाव होता. इंग्रजी सत्तेनंतर ही परिस्थिती बदलली जनतेत सामाजिक व राष्ट्रीय भावनेचा अभाव असल्यानेच वृत्तपत्र अस्तित्वात यायला विलंब लागला. इंग्रजांच्या राजवटीने जनतेला एकछत्री अंमल, दळणवळणाची साधने कायदा सुव्यवस्था इ. गोष्टीचा परिचय झाला. नवे सार्वजनिक जीवन सुरु झाले. यातूनच वृत्तपत्राचा उदय झाला.

भारतात सुरुवातीची चाळीस वर्षे इंग्रजी वृत्तपत्रेच अस्तित्वात होती. इंग्रजांच्या हाती जेथे सत्ता आली त्या बंगालमध्ये पहिले वृत्तपत्र निघाले. इंग्रजांच्या वसाहतीत आतील बातम्या बाहेर पडू देत नसत. ईस्ट इंडिया कंपनीने १६७४ मध्ये मुंबईत छापखाना सुरु केला. मात्र वृत्तपत्रासाठी याचा उपयोग करावा हे कोणाच्या ध्यानी आले नाही. युरोपातून आलेल्या इंग्रजांना येथे वृत्तपत्रे उपलब्ध होत नसत. इंग्लंडमध्ये वृत्तपत्रांना प्रभावी शक्ती मानले गेले. आपणही वृत्तपत्राचा वापर केला पाहिजे ही जाणीव त्यांना झाली म्हणून कंपनीच्या नोकरांनी पुढाकार घेवून वृत्तपत्रे काढण्याचा निर्णय घेतला. विल्यम बोल्टसच्या पाठोपाठ जेम्स ऑगस्ट हिकी याने 'बेंगाल गॅझेट' सुरु केले. (१७८०) यालाच 'कलकत्ता जर्नल अँडव्हरटायझर' म्हटले गेले. त्याचे अनुकरण कलकत्त्यात झाले शिवाय मुंबई, मद्रास येथे झाले. पीटर रीड दी मोसिन्फ यांनी इंडिया गॅझेट (१७८०) सुरु केले. कलकत्ता गॅझेट, (१७८४) बेंगाल जर्नल (१७८५), कलकत्ता अम्युझमेंट, कलकत्ता क्रॉनिकल ही पत्रे सुरु झाली.

रिचर्ड जॉनस्टन यांनी मद्रास कुरिअर सुरु केले यातूनच विकली मद्रास गॅझेट हे पत्र सुरु झाले. हाम्फीज याने 'इंडिया हॅरॉल्ड' हे पत्र काढण्याचा प्रयत्न केला. मुंबईतले पहिले वृत्तपत्र 'बॉम्बे हेरॉल्ड' १७८९ मध्ये निघाले. बॉम्बे गॅझेट, बॉम्बे कुरिअर या पत्राचे बॉम्बे टाइम्स मध्ये रुपांतर झाले. मात्र ही सारी पत्रे इंग्रजसमाजापुरती मर्यादित होती. मुठभर सुशिक्षित वाचक वर्गाला आवडेल असाच मजकूर यात असे. बंकिम हॅम याने कलकत्ता जरनल हे पत्र सुरु केले. यानंतर सर चार्लस मटकॉफ याने वृत्तपत्रांना स्वातंत्र्य बहाल करून त्यांचा विकासाचा मार्ग मोकळा केला.

गंगाधर भट्टाचार्य यांच्या बेगॉल गॅझेटने भारतीय वृत्तपत्राची सुरुवात झाली. श्रीरामपूरच्या मिशन-यांनी भारतीय भाषेत पत्र काढण्याचा प्रयत्न केला. 'समाचार दर्पण' हे बंगालीतील पहिले वृत्तपत्र निघाले. 'समाचार चंद्रीका', 'संवाद कौमुदी' मिरात-उल-अखबार (राजाराम मोहन रॉय) अशी वृत्तपत्रे निघाली. उर्दू अखबार हे पत्र मौलाना बाकीर यांनी काढले. सय्यद महमंद यांचे सय्यद उल्ल अखबार, उर्दू गार्ड ही पत्रे तर मद्रासला 'जमे-उल अखबार', मुंबईत 'बंबई हरकारा', 'खादिम ए हिंद' ही दैनिके आली.

मुन्शी अली खान यांनी 'झुबरत उल अखबार' जुगल किशोर शुक्ल यांचे 'उदन्त मार्तंड', 'प्रजामित्र' सुरु झाले. हिंदी भाषी प्रदेशातले पहिले वृत्तपत्र 'बनारस अखबार' सुरु झाले. सितारे हिंद, आज (बाबुराव पराडकर), नयी दुनिया, हिन्दोस्तान, व्यंकटेश समाचार, कन्नड समाचार, वृद्ध पितामह, मुंबईना समाचार, समाचार दर्पण अशा अनेक पत्रांचा उल्लेख करावा लागतो. मराठीतील पहिले पत्र म्हणून जांभेकरांच्या 'दर्पण' ला मान दिला जातो. त्याआधी 'मुंबापूर वर्तमान' हे मराठी वृत्तपत्र १८२८ होते. (१) पण ख-या अर्थाने मराठी वृत्तपत्रांनी 'दर्पण' ला मान दिला.

यापाठोपाठ मुंबई अखबारचा उल्लेख करावा लागतो. अखबार बंद पडताच भाऊ महाजन कुंटे यांनी 'प्रभाकर' सुरु केले. त्यांनीच 'धुमकेतू' साप्ताहिक सुरु केले. यानंतर चिरंजीव वीरेश्वर उर्फ तात्या छत्रे यांनी ज्ञानसिंधू सुरु केले. अरुणोदय नावाचे पत्रही ते चालवत होते. छत्रे यांनीच ज्ञानप्रकाश सुरु केले (१८४९) हेन्री वेलंटार्ईन, सावरकर, सुमंत करंदीकर रेव्ह. टिळक हे यांचे संपादक होते. काकासाहेब लिमये यांनी ज्ञानप्रकाश मध्ये चौफेर, बातम्या, काव्यशास्त्र, विनोद, लेखमाला या गोष्टी आणल्या. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी विचारलहरी या पत्रातून मिशनरी प्रचाराला प्रतिवाद केला. लक्ष्मणशास्त्री हळबे व केशवशास्त्री गाडगीळ यांनी वर्तमानदिपिका हे पत्र काढले. यापाठोपाठ धुमकेतू, सद्धर्मदिपिका (बापू शेठ), जगन्मित्र, दंभहारक, प्रबोधचंद्रोदय, नित्यसारसंग्रह, ज्ञानसागर (नारायण मोरव), तमांतक, हिंदू हितेच्छू, ज्ञानदर्शन, ज्ञानवर्धक अशी वृत्तपत्रे अस्तित्वात आली. कोल्हापुरात ज्ञानप्रसारक व वर्तमानसंग्रह ही वृत्तपत्रे, परशु हे वृत्तपत्र जमखंडीत सुरु झाले. साता-यात शुभसुचक, शुभचिंतक, बोधामृत ही पत्रे रामचंद्र चितळे चालवित होते. वासुदेव मुळे हे पुर्ण चंद्रोदय चालवित होते. ब्रिटीश सत्तेनंतर महाराष्ट्रात जे विचारमंथन झाले त्यातून इंदुप्रकाश निघाले. विष्णुशास्त्री पंडित हे त्याचे चालक होते. त्यावेळी बडोदयात सयाजी विजय, इंदू ऑफ बॉम्बे, लोकमान्य (दत्तात्रय सावरकर) ही पत्रेही होती. इंदू प्रकाश नंतर विश्वनाथ मंडलिक यांनी 'नेटिव्ह ओपिनिअन', 'गुजरात मित्र' सुरु केले. १८६७ मध्ये 'सुबोधपत्रिका' सुरु झाली. १८६६ ला काशिनाथ फडके यांनी 'अरुणोदय' ची स्थापना केली. गोपाळ दामक यांनी 'हिंदू पंच' सुरु केले. पाठोपाठ अवधपंच, दिल्लीपंच, पंजाबपंच ही पत्रे सुरु झाली. महादेव बल्लाळ नामजोशी यांचे 'किरण' निर्भिडतेमुळे गाजले. केसरीबरोबर 'डेक्कन स्टार' हे पत्र निघुन 'मराठा' मध्ये समाविष्ट केले गेले. 'दीनबंधू' हे बहुजन समाजासाठी काढले गेले. कृष्णराव भालेकरांनी दीनबंधुला

टिप - (१) 'पहिले मराठी वर्तमानपत्र' नवभारत 'जुलै १९५१' पृष्ठ ४०.

नावारुपास आणले. याचवेळी चंद्रप्रकाश, सत्यमित्र, मुंबई आर्यपत्रिका, शेतक-यांचा कैवारी (आवटे, दामोदर यंदे) सयाजी विजय ही पत्रेही सुरु झाली. पुण्यात ज्ञानचक्षु, विज्ञानसुधा, सुज्ञानबोधक, दक्षिणतारा,कष्टविलासिनी अशी पत्रे काढली गेली. नानासाहेब फडणीस यांचे प्रबोधचंद्रिका, खानदेश वैभव, साता-याचे शुभसुचक, बहुरुपी सोलापुरचे कल्पतरु व आनंदवृत्त, व-हाड समाचार, अकोल्याचे वैदर्भ अशी अनेक वृत्तपत्रे उल्लेखनीय ठरली १८८१ मध्ये केसरी व मराठा यांनी एक स्वतंत्र युग निर्माण केले. १९०१ ते १९२० हा कालखंड टिळकयुग म्हणून ओळखला गेला. याचकाळात 'सुधारक' क्रांतिकारी ठरले. केसरीतील परखड लेखामुळे टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला भरला गेला. मासिक मनोरंजन, चित्रमय जगत, ज्ञानमित्र, कृषिकर्म, विविध ज्ञानविस्तार (गुंजीकर) या मासिकाबरोबर देशसेवक (१९०२)नागपुर,वैदर्भ, व-हाड समाचार(१९०२),खानदेश समाचार धुळे, मुमुक्षु, जगतवृत्त, प्रगति, विजयी मराठा १९०७, भाला, या वृत्तपत्रांनी महाराष्ट्र गाजवला. केसरीप्रमाणे 'काळ' हे ही प्रभावी ठरले. १९०५ नंतर राष्ट्रमत, भाला, अरुणोदय, स्वराज्य ही वृत्तपत्रे ब्रिटीशांनी बंद पाडली.

स्वातंत्र्ययुद्धाच्या काळात संदेश, इंडियन एक्सप्रेस, हिंदूस्तान टाइम्स, दिल्ली(१९२३) फ्री प्रेस जरनल मुंबई १९३३, हिंदूस्तान स्टॅण्डर्ड, कलकत्ता (१९३७) डेक्कन हेरॉल्ड बंगलोर ही वृत्तपत्रे सुस्थापित ठरली. टाइम्स ऑफ इंडिया, लोकसत्ता, मुंबई, नवभारत टाइम्स, नवी दिल्ली, कृष्णाजी खाडीलकरांचे लोकमान्य, नवा काळ, तटणीस यांचे विविध वृत्त, केशव ठाकरे यांचे प्रबोधन ही वृत्तपत्रे उल्लेखनीय ठरली.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये मुद्रणस्वातंत्र्य आले स्वातंत्र्यप्राप्ती हा हेतु संपला नवे विचार नवे प्रश्न आले. भांडवलदार कंपन्या या क्षेत्रात येवु लागल्या. लोकसत्ता (गोपंका गट) महाराष्ट्र टाइम्स, नवशक्ती ही मराठी वृत्तपत्रे आली. मराठा (अत्रे), शिवनेर, (बावळे) सकाळ, प्रभात, तरुण भारत, विशाल सहयाद्री अशी दैनिके निघाली. कोल्हापुरात पुढारी सुरु झाला . नवे तंत्रज्ञान आले प्रगती, जीनविजय, (लठ्ठे) विश्वबंधु, कैवारी, तेज, तरुण मराठा, अखंड भारत, सत्यवादी, सेवक अशी अनेक पत्रे निघाली त्यांनी समाजपरिवर्तनाचे महत्वाचे कार्य केले. सध्या जनसारथी, रॉकेट , दक्षिण महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका, भारतभूषण, बहिरजी, युगसंदेश, लोकध्वज संयुक्त महाराष्ट्र, नोकरी संदर्भ (सर्व कोल्हापूर) दैनिक वार्ताहर, महासत्ता, जनप्रवास , पोलीस टाइम्स, (इचलकरंजी) दैनिक, पुढारी, बेळगांव, प्रतोद इस्लामपुर, विटा वृत्त लोकबंधु, भारतमित्र, सत्यप्रकाश, देशसेवक, विचारी भारत अशी अनेक वृत्तपत्रे कार्यरत आहेत. टिळकांचे दक्षिण महाराष्ट्र, खराडे यांचे ललकार, कुंभोजकरांचे अग्रदुत,

दिनानाथ भोसलेंचे राष्ट्रशक्ती, नवसंदेश, गजशक्ती, भोकरे यांचे जनप्रवास, प्रभातदर्शन, बिझनेस एक्सप्रेस, विजयंत, शिवस्फूर्ती, मिरजेचे मराठा साप्ताहिक, किसान, प्रतिध्वनी सत्यदूत अशा अनेक वृत्तपत्रांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल.^(१)

सातारा, सोलापूर जिल्ह्यातही अनेक प्रतिथयश वृत्तपत्रे प्रबोधनाचे काम करीत आहेत.

१.४ पुर्वीच्या वृत्तपत्रांचा हेतु व उद्देश :-

मराठी वृत्तपत्रांची सुरुवात कशी झाली ? याची चर्चा केल्यावर आपल्याला जाणवले की पेशवाई संपुन ब्रिटिशांचा झेंडा शनिवार वाड्यावर फडकु लागल्यानंतर चौदा वर्षांनी वृत्तपत्र सुरु झाले. पेशव्यांच्या काळात वृत्तपत्रे नव्हती ती असती तर पानिपतच्या युद्धाची रसाळ वर्णने, बाजीराव मस्तानी प्रकरण, नारायणरावांचा वध, राघोबादादांच्या कुटील कारवाया सर्वांना चवीने वाचायला मिळाल्या असल्या. रामशास्त्रीच्या स्पेशल मुलाखती प्रसिध्द झाल्या असत्या. लोकप्रबोधन, मनोरंजन व टाईमपास म्हणून त्यांचे तेव्हाच बस्तान बसले असते. कदाचित मराठी राज्य ब्रिटीशांच्या ताब्यात गेले नसते. पेशवाई बुडाली नसती.

महाराष्ट्रात नसली तरी त्या काळात युरोपात वृत्तपत्रे होती. पहिल्या चार्ल्सच्या शिरच्छेदाची बातमी (१६४९) तत्कालीन वॉलपेपर्समधून प्रसिद्ध झाली होती. १९६६ ते १९७६ च्या काळात वॉलपेपर हे सर्वात प्रभावी वृत्तपत्रीय माध्यम होते. १६ व्या शतकात छपाईचा शोध लागला. तेव्हापासून वृत्तपत्र माध्यमाचा तांत्रिक, वैचारिक विकास होत गेला. महाराष्ट्रात तो आला १८३२ साली महाराष्ट्रातली पत्रकारिता जन्मली ती प्रबोधनासाठीच करमणुकीसाठी नाही. त्या काळीच लेखन वाचन कला फक्त सवर्णा पुरतीच मर्यादित होती त्यामुळे लिहीणारे - वाचणारे एकमेकांच्या प्रत्यक्ष - अप्रत्यक्ष परिचयातले असत. त्यामुळे त्याकाळच्या पत्रकारितेला मास मिडीया म्हणणे योग्य होणार नाही. एखाद्या क्लबचे मेंबर असावे त्याप्रमाणे लोक 'दर्पण', ' लोकहित' वाचत. त्यामुळे खप, वितरण, विस्तार, वाचक, प्रतिक्रिया, जाहिराती, वार्ताहर, कर्मचारी, उपसंपादक या गोष्टींचा प्रश्नच नव्हता. एखादं दुसरा उत्साही तरुण समाजसेवेच्या भावनेतून अंतरिक तळमळीतून छपाई माध्यमाच्या कुतूहलातून, काहीतरी वेगळे करण्याच्या

१. सांगली आणि सांगलीकर - श्री. अविनाश टिळक २००१ सांगली.

प्रेरणेतून अनियतकालिके सुरु करु लागले व यातुन मराठी पत्रकारिता जन्मली. स्वतः लोकमान्य टिळक वृत्तपत्रीय लिखाणाबाबत म्हणतात, “सरकारच्या आवडीनिवडीकरीता काही आम्ही पत्रे काढली नाहीत व सरकारवर कडक टीका केल्याने त्यांचा रोष आमच्यावर झाला तर त्याची आम्हास पर्वाही नाही. सरकारी जुलमी राज्यपद्धतीवर जर टीका करावयाची नाही तर वर्तमानपत्र काढावे कशाला ? राज्यकर्त्यांस गोड न वाटली तरी कडू न वाटेल अशा त-हेचे लेख लिहण्याची पूर्वीची पद्धत होती, पण ती वेळ आता गेली. लोकांत जागृती, कळकळ व संघशक्ती उत्पन्न करणे हेच वर्तमान पत्रकार या दृष्टीने आम्ही आमचे प्रमुख कर्तव्य समजतो. आम्ही केसरीत लेख लिहतो ते केवळ राज्यकर्त्यांकरिता नसुन आमच्या मनातले विचार, तळमळ, जळफळ सर्व मराठी वाचकांच्या मनात उतरावी एवढ्या करिताच आहे व आमच्या लेखाचा जर परिणाम होत नसला तर आमचे श्रम फुकट गेले असे समजू , ‘किंकवेस्तेन काव्येन किं कांडेन धनुष्यतः । परस्य हृदये लग्न न धुर्णं यति यच्छिद्रः’ अशी जी एक संस्कृत उक्ती आहे तीच वर्तमान पत्रासही लागू आहे. ” (१)

प्रबोधनातून सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय जागृती हेच या चळवळीया पत्रकारांचे उद्दिष्ट होते. यातुनच प्रक्षोभ निर्माण होवून स्वातंत्र्यलढा उभा राहिला. त्या स्वातंत्र्यलढयात विविध प्रकारच्या विचारसरण्या होत्या. (जहाल, मवाळ) तरी देश स्वतंत्र झाला पाहिजे हीच मुख्य भावना होती. त्यांचे मुख्य माध्यम पत्रकारिता हे होते. त्यामुळे एकूणच मराठी वृत्तपत्राची वाटचाल व विस्तार भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीशी तिच्या ध्येयआदर्शाशी बांधला गेला आहे. या पत्रकारितेत वृत्तपत्र चालवणारे, सुरु करणारे, लिहणारे व वाचणारे एकाच ध्येय आणि मानसिक प्रवाहातले होते. वृत्तपत्रांची मालकी कुणा, भांडवलदाराची नव्हती. संपादक कर्मचारी यांचे व्यावसायिकरण झाले नव्हते. नफा मिळवणे हा त्यांचा उद्देश नव्हता. तर वृत्तपत्र किती खपले ? यावरून स्वातंत्र्यलढयाचे विचार कितीजणांपर्यंत पोहचले ते समजत असे.

खपाचे आकडे व जाहिराती याचे व्यापारी सख्य तेव्हा नव्हते. वृत्तपत्र खपवण्यासाठी कुठल्या युक्त्या, प्रयुक्त्या वा जाहिरातींचा बाजार नव्हता. लोकहित, केसरी, मराठा, सुधारक,

टिप - (१) केसरी अग्रलेख १९०२ - अग्रलेखकार लो. टिळक डॉ. विश्वास मेहंदळे मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास पान ३०६ रा. क. लेले. कॉन्टि पुणे .

काळ ही वृत्तपत्रे ध्येयनिष्ठ होती. स्वतः दर्पणकारांनी आपले उद्दिष्ट सांगताना म्हटले आहे की, “नव्या ज्ञानाचा, पाश्चात्य विद्यांचा लोकांना परिचय व्हावा. त्यांचा अभ्यास व्हावा व त्याद्वारा देशाची समृद्धी व लोकांचे कल्याण साधावे. मनोरंजन करणे, चालते काळाची वर्तमाने कळवणे आणि योग्यतेस येण्याचा मार्ग दाखवणे. या गोष्टीची दर्पण छापणा-यास मोठी उत्कंठा आहे.” विसाव्या शतकात त्यांचे व्यावसायिकरण झाले. परंतु १८३२ ते १९३२ या शतकातील पत्रकारितेचा विचार करता त्यात प्रबोधन व राजकीय असंतोष हे दोनच प्रवाह सापडतात. केसरीनंतर पाच वर्षांतच इंडियन नॅशनल काँग्रेसची स्थापना झाली. केसरीसारखी अनेक स्फुलिंगे एकत्र येवून ती झाली होती.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारत एक वेगळीच राजकीय संरचना होती. तीही बदलली. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धाचा प्रसार संबंध हिंदुस्थानात झाला नव्हता. सारी जनता त्यात सहभागी नव्हती. या युद्धानंतरच्या राणीच्या जाहिरनाम्याने ब्रिटीश इंडियाला राजकिय आकार आला.

इंडियन नॅशनल काँग्रेसने संस्थानांचा वेगळा विचार केल्याने १९ व्या शतकाच्या अखेरी व विसाव्या शतकांभी एक पत्रकारिता होती ब्रिटीश इंडियातली आणि दुसरी संस्थानांमधली. सर्वच संस्थानातील जनता त्याच्या राजाच्या विरोधात होती असे नाही. एकूण काँग्रेस स्थापनेने महाराष्ट्रात स्वातंत्र्यभावनेचे मुळ धरले होते. लोकमान्य टिळकांनी याला खतपाणी घातले. बंगाल व पंजाबची साथ लाभली. केसरीतून टिळकांनी आपला एक वेगळा दबदबा निर्माण केला. कोणतीही आधुनिक सुविधा नसतानाही लोकमान्य टिळकांचा हरएक शब्द अवघ्या देशभरातील माणसांपर्यंत पोहचत होता. हेच या पत्रकारितेचे यश होते. ज्ञानप्रकाश वृत्तपत्रातले त्यांचे उद्दिष्ट यादृष्टीने बोलके आहे. याचा एक वाचक म्हणतो, तुम्ही पत्र काढता परंतु याचा उपयोग बहुतास कळत नाही. जे मोठे मोठे म्हणवितात व आपले ठिकाणी गर्व करून आहेत त्यास देखिल असे वाटते हा रिकामा उदयोग आहे. पण तुमच्यावाटचे मी बोलतो. बातमीपत्राचे उपयोग फार आहेत. आपले लोकांमध्ये तर कोणास बातमी मुळीच कळत नाही. ज्यास आपला आपला विचार दिसतो. ज्याची त्याची नजर आपल्या घरापुरती असते. पुढे काही कळत नाही. याजमुळे हे लोक पुढे सरकत नाहीत. मजुरी करणे हे फारसे शहाणपण नाही. शहाणपण म्हणजे कोठे काय आहे हे

पहाणे. सर्व देशांवर व जगावर नजर ठेवणे. माहितगारी करणे याचे नाव शहाणपण. याजकरता आम्ही या लोकांची प्रार्थना करतो की, तुम्ही इतके दिवस सुस्तिने राहिलेत. याची फळे भोगता. परंतु अजुन तरी तुमची नजर दुरवर जाऊ दया विदया करा. वर्तमानपत्रादिक वाचत जा म्हणजे तुम्हांस बहुतकरुन माहिती होईल. ^(१)

भारतीय राजकारणातले सर्व विचारप्रवाह मराठी भूमीत रुजवण्याचे कार्य या पत्रकारितेने केले. लोकमान्य टिळकांचा जहाल स्वराज्यवाद, गोखल्यांचे मवाळ विचार, सावरकरांचा प्रखर राष्ट्रवाद, हिंदुत्ववाद, कॉम्रेड डांग्याचा समाजवाद, न्यायमुर्ती रानडेचा तत्वविचार, आगरकरांचा सुधारणावाद, गांधीचा सर्वोदयवाद, डॉ. कर्वे यांचे परिवार नियोजनाचे कार्य, मराठी भूमीत पसरवण्याचे ध्येय त्यांच्यापुढे होते. त्यासाठी त्यांनी वृत्तपत्रासारखे प्रभावी माध्यम वापरले. मराठी पत्रकारितेला वैचारिकतेचे एक परिमाण मिळवून दिले. वैचारिक संघर्षाचे स्वातंत्र्यचळवळीचे निशाण दिर्घकाळ फडकवत ठेवले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वृत्तपत्रांनी फार मौलिक कार्य पार पाडले. ^(२)(या वृत्तपत्रांची नावे व सविस्तर माहिती परिशिष्टात दिली आहे.)

ब्रिटीशांच्या जाचक निर्बंधाना न जुमानता त्यांनी जनजागृतीचे कार्य केले. ब्रिटीशांनी केलेल्या आर्थिक शोषणाचे, शेतक-यांच्या पिळवणूकीचे, कामगारांवरील अन्यायाचे, दुष्काळातील गलथानपणाचे व ब्रिटीशांच्या वर्णव्येष्टी धोरणाचे विदारक चित्र त्यांनी जनतेसमोर मांडले. यातुन लोकांत राष्ट्रवादाची भावना जागृत केली ब्रिटीशांना देशातुन हाकलून द्यावे असे मानणारे गट निर्माण केले. राजकीय व सामाजिक जागृती करुन समाजाला डोळस बनवण्याचे कार्य त्यांनी केले. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या तत्वांचा प्रसार केला राष्ट्रीय भावना वाढवण्याचे काम केले.

‘बेंगॉल गॅझेट’ हे भारतातले पहिले वृत्तपत्र जेम्स ऑगस्ट हिकी याने सुरु केल्याने याला हिकीज गॅझेट म्हटले जाते. मात्र समाचार ‘दर्पण’ (१८१८) हे बंगाली साप्ताहिक हेच भारतीय

टिप - १ ज्ञानप्रकाश ५ मार्च १८४९

(२) मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास - रा. क. लेले कॉन्टि प्रकाशन पुणे.

भाषेतले पहिले वृत्तपत्र होय. या साप्ताहिकाने ख्रिश्चन धर्मप्रसाराबरोबर सामाजिक हित जपले. १८२१ मधल्या समाचार चंद्रिका या वृत्तपत्राने हिंदू धर्मप्रसार केला. राजाराम मोहन रॉय यांचे संवादकौमुदी अंधश्रद्धा व अनिष्ट चालीरिती विरुद्ध लढू लागले. मौलाना बाकीर यांचे उर्दू अखबार (१८३६) दादाभाई नौरोजींचे 'रास्तगोफ्तार'(१८५१), ईश्वरचंद्र विद्यासागरांचे ओमप्रकाश (१८५८), अमृतबझारपत्रिका (१८६१) या सा-याच वृत्तपत्रांनी राष्ट्रप्रेम, सरकारवर कठोर टिका हेच उद्दिष्ट ठेवले. याच ध्येयाने बिपिनचंद्र पाल यांचे 'न्यु इंडिया', लाला लजपतरायांचे 'यंग इंडिया', अरविंद घोषांचे 'वंदे मातरम्' ही अनुक्रमे साप्ताहिक, नियतकालिक व दैनिके निघाली. जांभेकरांनी समाजातील अंधश्रद्धा दूर करून नवीन ज्ञानाची, पाश्चात्य विद्यांची ओळख लोकांना करून द्यावी हा हेतू ठेवला होता.

भाऊ महाजन व कुंटे यांच्या प्रभाकराने भारतीय संस्कृतीचा अभिमान, पाश्चात्य व पौरात्य संस्कृतीचा समन्वय, फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या इतिहासातून लोकजागृती या गोष्टी केल्या. लोकहितवादी उर्फ गोपाळ हरी देशमुखांची शतपत्रे यांनीच प्रकाशित केली. विष्णुशास्त्री पंडितांचे इंदुप्रकाश समाजसुधारणेसाठी काढले गेले. त्याने राष्ट्रीय जागृती केली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळ आगरकर, लो.टिळक यांनी केसरी व मराठा मधुन सरकारवर टिकास्त्र सोडले. सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला. लोकांच्यात राष्ट्रवाद व स्वातंत्र्यप्रेम पसरवण्याचे महत्वाचे कार्य केले.

अॅक्टा डायरनापासुन केसरी, मराठा पर्यंत जवळजवळ दोनशे वृत्तपत्रे झाली. या वृत्तपत्रांचे आशय, विषय वेगळे असले तरी त्यांनी लोकजागृतीचे मोलाचे काम केले. केसरी व मराठा बरोबरच परांजपे यांचा 'काळ', विनायक भाटेंचा 'गुराखी', श्री ओगले यांचा 'देशसेवक', भोपटकरांचा 'भाला', दामलेंचा 'राष्ट्रमत', हरि भागवतांचा 'वंदे मातरम्' सुरु झाली अर्थात या सर्व वृत्तपत्रांचा हेतू एकच होता. ही सर्व एकाच ध्येयाने प्रेरित झाली होती.

- पुर्वीची वृत्तपत्रे एका विशिष्ट हेतुने निघाली असली तरी लोकप्रबोधन व लोकरंजन धर्मप्रसार यापलिकडे त्यांचा व्यापक हेतू होता असे नाही. पुर्वीच्या वृत्तपत्राचे स्वरूप व उद्देश बघता कांही गोष्टी प्रकषाने जाणवतात त्या अशा--

- त्याकाळी वृत्तपत्र व्यवसायाचे आकर्षण फारसे विलोभनीय नव्हते. पदरच्या भाकरी खावुन करायचा एक धंदा यादृष्टीने या व्यवसायाकडे पाहिले जाई. ^(१)
- निर्वाहाचे प्रतिष्ठित साधन म्हणुन या व्यवसायाकडे कुणी पाहत नव्हते
- गुप्त बातम्या, सरकारी अधिसूचना, आज्ञा, ठराव, कंपनीच्या व्यापाराची माहिती, शासकीय बातम्या इंग्लंड पार्लिमेंटमधील चर्चा, परदेशी बातम्या, धर्मप्रसार, हिंदू धर्माविषयी चर्चा, अंधश्रध्दा रुढीवर चर्चा हे विषय प्रामुख्याने चर्चिते जात.
- विरेश्वर छत्रे यांच्या अरुणोदय या पत्राची एक प्रत सरकार विकत घेत असल्याचा उल्लेख आढळतो. (जी.डी.vol - ६१ of पान -११)
- वृत्तपत्र व्यवसायाला म्हणावी तशी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली नव्हती.
- स्वातंत्र्यापूर्वीची वृत्तपत्रे एका विशिष्ट हेतुने निघाली असली तरी लोकप्रबोधन, लोकरंजन, धर्मप्रसार व स्वातंत्र्यप्रेरणा यापलिकडे व्यापक हेतु त्यांनी ठेवला नव्हता.

१.५ स्वातंत्र्यपूर्व काळातल्या वृत्तपत्रांचा उद्देश व कार्य :-

पूर्वीच्या वृत्तपत्रांचे स्वरूप अगदी बालिश असले तरी इंग्रजांच्या आगमनानंतर ज्ञानाची क्षितीजे खुली होताच समाजातील विचारवंताना एक नवी दृष्टी लाभली. वृत्तपत्रांचा हेतु केवळ माहिती पुरवणे हा नसुन त्या माध्यमातुन सामाजिक परिवर्तन, वैचारिक क्रांति घडवणे हा होता. परसत्तेविरुद्ध जनशक्ती जागृत करण्याचे काम करावे लागल्याने त्यात एक प्रखरता तेजस्वीपणा होता. त्यात संघर्षाच्या ठिणग्या होत्या. लोकमान्य टिळकांच्याच भाषेत सांगायचे झाले तर, 'गुळगळीत कागदावर रंगीबेरंगी बुळबुळीत मजकुर छापुन लोकांचे रंजन करणे हे वृत्तपत्रांचे मुख्य कर्तव्य नव्हे.' ^(२)

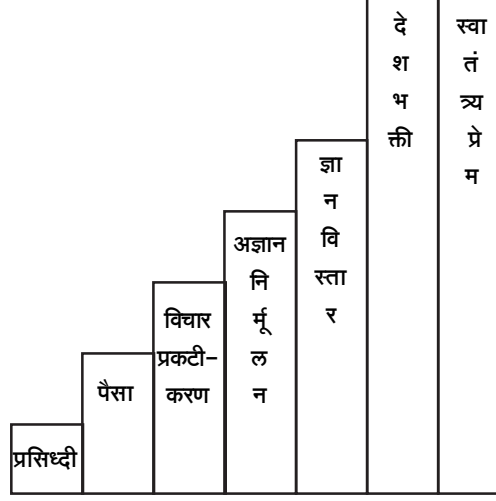
परुळेकरानी ज्या वृत्तपत्राची व पत्रकाराची बुध्दी जागती आहे तो खरा पत्रकार असे सांगितले

टिप - १) ज्ञानप्रकाश ५ मार्च १८४९ - मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास - रा.के.लेले पान नं.१००

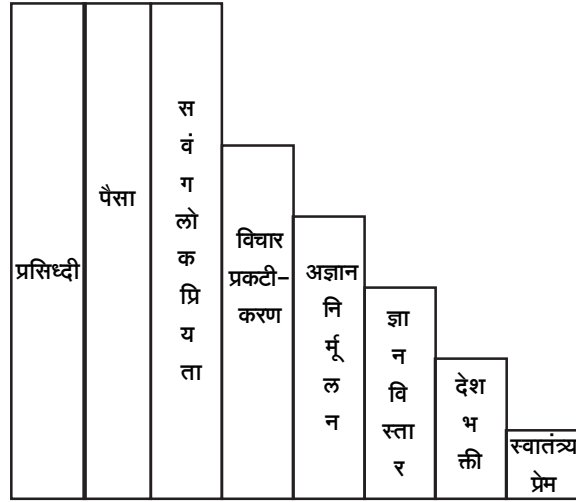
कॉन्टि. प्रकाशन पुणे

२) केसरीतील निवडक निबंधक - संपादक - गो.ग.आगरकर, पुणे, (१८८८)

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वृत्तपत्रे :-

स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रे :-

एक दिवसाचा जगाचा इतिहास त्यात असला पाहिजे. आगरकरांनीही वृत्तपत्रांचा हेतु स्पष्ट शब्दात सांगितला आहे, " वृत्तपत्रांचा मुख्यतः दोन प्रकारांनी मोठा उपयोग असतो. एक हा की ज्यांनी आपले काम निःपक्षपातीपणे, निर्भिडपणे बजावले असता सरकारी अधिका-यांवर दबदबा राहतो. रस्तोरस्ती दिवे लावले असल्याने, पोलीसांची गस्त सारखी फिरत असल्याने जो उपयोग होतो. तो त्या - त्या जागी वृत्तपत्रकर्त्यांची लेखणी सदोदीत चालु असल्याने होत असतो - लोकमान्य टिळक ४ जानेवारी १८८१.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातल्या वृत्तपत्रांचा हेतु निराळा होता. त्याकाळी या व्यवसायाकडे लष्कराच्या भाकरी भाजायचा धंदा म्हणून पाहिले जाई.

- स्वातंत्र्योत्सुक भारतीयांच्या भावनांचे प्रकटीकरण व आकांक्षांचे चित्रण करणे हा उद्देश असल्याने सरकारच्या वक्रदृष्टीचा धोका सतत असे त्याला टक्कर देवून हे कार्य असिधाराव्रताप्रमाणे चालु ठेवणे.
- निर्वाहाचे प्रतिष्ठित साधन म्हणून त्या व्यवसायाकडे पाहिले जात नव्हते. सामाजिक व राजकीय कार्यांच्या आंतरिक तळमळीपोटी माणसे याकडे वळत.
- लढावु वृत्ती, देश व समाजहिताची तळमळ, अन्यायाविरुद्ध ऊसळणारी मनोवृत्ती असणारी वृत्ती अशी व्यक्तीच याकडे वळू शकत असे.
- राजकीय व सामाजिक कल्याणकार्यांचे साधन म्हणून याकडे पाहत. त्यामुळे हा व्यवसाय करणा-या व्यक्तीला बहुधा उपहासाला व टिकेला तोंड द्यावे लागे. 'अरे, कसली दुर्बुद्धी सुचली तुला' हे ऐकावे लागे मात्र या माणसांचा निर्धार पक्का असे त्या काळात पत्रकारिता व राजनीति या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत्या. त्या काळात पत्रकारिता हा धर्म (मिशन) मानून वृत्तपत्रे काढली जात. लोकांमध्ये स्वातंत्र्याचे प्रेम निर्माण करणे, अन्यायाबद्दलची चीड वाढवणे हे त्यांचे ध्येय असे.
- इंग्रजांच्या सत्तेबद्दल लोकांमध्ये तीव्र असंतोष पसरवणे इंग्रजांच्या अन्यायाच्या कथा लोकांसमोर आणून त्याच्या ढोंगी भुमिकेचा पर्दापाश करणे.

- देशप्रेम, बंधुता, देशाभिमान, खरे शहाणपण लोकांना देणे अंधश्रद्धा, जुन्या अनिष्ट रुढी विरुद्ध जनमत तयार करून विविध सामाजिक प्रश्न ऐरणीवर आणून स्थित्यंतर घडवणे.

अशा विविध हेतुने स्वातंत्र्यपूर्व कालीन वृत्तपत्रे आपले कार्य करित होती.

‘ जे जे जनास मानेना । ते ते जनहि मानेना । ’

आपण एकला जन माना । सृष्टीमध्ये ॥

म्हणोनि सांगाती असावे । मानत मानत शिकवावे

हळूहळू सेवटा न्यावे । विवेकाने ॥^(१)

समर्थाचे उद्गारच त्या पत्रकारितेचे उद्दीष्ट होते

टिळकांच्या भाषेत सांगायचे तर -

स्थिति नो रे दध्या : क्षणमपि मदांधेक्षण सखे ।

गजश्रेणीनाथ त्वमहि जटिलाया वनभुवि ।

असौ कुंभिभ्रांत्या खरनखर विद्रावितमहा : ।

गुरुम्रावग्राम : स्वपिति गिरिगर्भे हरिपति : ॥ (जगन्नाथराय)

आगरकरांनीही आपले उद्दिष्ट सांगताना म्हंटले आहे. ‘स्वभुमीत, स्वलोकात, स्वधर्मात, स्वाचारात राहून अविचारी अज्ञान देशबांधवांच्या निंदेस वा छळास न भिता कधी भांडून, कधी युक्तीवाद करून, कधी लाडीगोडी लावून वा सामर्थ्य असल्यास कधी दटावून त्यांची सुधारणा करणे यातच खरी देशप्रिती, खरी बंधुता, खरा देशाभिमान आहे. खरे शहाणपण व खरा पुरुषार्थ आहे -- आमच्या समाजव्यवस्थेत अनेक दोषस्थळे दिसणार आहेत. ही दोषस्थळे वारंवार लोकांच्या नजरेत आणावी ती दूर करण्यास उपाय सुचवावे आणि युरोपिय सुधारणेत अनुकरण करण्यासारखे काय आहे ते पुनःपुन्हा दाखवावे यास्तव हे पत्र काढले आहे. ^(२)

१) समर्थ रामदासांची पत्रकारिता - श्री गजानन शंकर खोले पान नं. २८, २९ हर्षद प्रकाशन पुणे १९८१

२) गुलामांचे राष्ट्र - लेख आगरकर वाड.मय संपादक म.ग.नातु दि.य.देशपांडे खंड १ मुंबई १९८४ सुधारक २७ जून १८९२

याही पुढे जाऊन आगरकर म्हणतात, "ज्या तत्वांचे अवलंबन केल्यामुळे इतर राष्ट्रे अधिकाधिक सुधारत चालली आहेत त्या तत्वांचा अंगीकार करण्यास आम्ही आनंदाने तयार झाले पाहिजे. ती तत्वे हा 'सुधारक' महाराष्ट्र लोकांपुढे वारंवार आणिल

असे करण्यास त्यास ----- लोकमतांविरुद्ध बरेच जावे लागणार ----- पण त्याची तो पर्वा करित नाही ----- क्षुद्र लोकांच्या अवकृपेला, रागाला किंवा उपहास्यतेला यत्किंचित न भिता आपल्या मनास योग्य वाटेल ते लिहावे, बोलावे व सांगावे हेच त्यास उचित होय, त्याच्या अशा वर्तमानातच जगाचे हित आणि त्याच्या जन्माची सार्थकता आहे." (१)

ब्रिटीशांना हाकलणे हे आद्य कर्तव्य मानून या सा-याच वृत्तपत्रांनी महत्त्वाचे कार्य पार पाडले. थोडक्यात स्वातंत्र्यपूर्वकालीन वृत्तपत्रे पुढील हेतूनी प्रेरित झाली होती.

- १) जेणेकरून समाजाचे व्यापार सुरळीत चालण्यास मदत होईल असे लोकमत जागृत करणे व जो कोणी या कामी व्यत्यय आणेल त्याचे स्वरूपाविष्करण करून वेळीच बंदोबस्त करणे हे वृत्तपत्राचे मुख्य कर्तव्य आहे.
- २) गुळगुळीत कागदावर बुळबुळीत मजकूर छापून लोकांचे रंजन करण्यापेक्षा त्यांच्यात स्वातंत्र्यनिष्ठा निर्माण करणे.
- ३) सरकारच्या आवडीकरिता आम्ही पत्रे काढली नाहीत व सरकारवर कडक टिका केल्याने त्याचा रोष झाला तर आम्हाला त्याची पर्वाही नाही. सरकारच्या जुलमी राज्यपध्दतीवर टिका करायची नाही व ती पद्धत लोकांस, राज्यकर्त्यांस जाचेल असे निर्भिडपणे म्हणायचे नाही तर वृत्तपत्र काढावे तरी कशाला ? (२)
- ४) आम्ही केसरीत जे लेख लिहित असतो ते केवळ राज्यकर्त्यांकरिता नसून आमच्या मनातले विचार. आमच्या मनातली तळमळ, जळफळ सर्व मराठी वाचकांच्या मनात उतरावी एवढ्याच

टिप - (१) सुधारक काढण्याचा हेतू - आगरकर दर्शन - कमळाबाई भिडे, मॉडर्न बुक डेपो, पुणे पान ७२, ७३

(२) अग्रलेखकार लोकमान्य टिळक, डॉ. विश्वास मेंहदळे केसरी मराठा ट्रस्ट पुणे..

करिता आहेत. आमच्या लेखाचा परिणाम होत नसला तर आमचे श्रम फुकट गेले असे आम्ही समजू. ना. गोखले यांनी आपली वृत्तपत्राविषयीची भूमिका स्पष्ट करताना एका भाषणात म्हटले आहे की,

I may say that the duty of Indian newspapers in these days is threefold. In the first place they have to subject, individual acts and measures of Administration to well informed and vigilant criticism and this criticism should be frank and independent on one hand and framed in the spirit of responsibility and with the proper appreciation of the difficulties of the rulers on the other" (1).

‘भाला’ कार भोपटकरांनी ही “जहाल तितुका मेळवावा । लोकमान्य पंथ वाढवावा ।” हा हेतू स्पष्ट सांगितला आहे.

‘परश्रु’ या वृत्तपत्राचा हेतू सांगताना म्हटले आहे, या वर्तमानपत्रात मुख्यत्वेकरून नीती आणि ज्ञान कलाकौशल्य ज्यांच्यामागे काही लोक ऐश्वर्य पावले आणि प्रख्यातीस आले असे विषय देशोदेशीची म्हणजे मुंबई, मद्रास, कलकत्ता विलायत इ. राज्य व उदयोग संबंधी वर्तमाने या दौलतीतील सरकारचे सहीनिशी जाहिराती, कामगारांच्या वर्गावर्गी आणि अदालतीचे निवाडे या गोष्टी प्रसिद्ध केल्या जातील. (2)

वृत्तवैभव या पत्राचा हेतू -

बाणा सोडू नको, भिडा धरू नको, लालूच पाहू नको ।

हांजीहांजी नको, ख-या भिउ नको, मर्मास भेदू नको ।

स्वार्थार्थी जनपक्षपात धरुनी कोणास गांजू नको ।

तेणें एडिटरा तुला सुयश बा लादूनी लागे टिको ।

टिप :-

(१) न. र. फाटक, ना. गो. कृ. गोखले यांचे संपादकत्व विविधज्ञान विस्तार, वर्ष ५७ अंक २ पृ.६३, फेब्रु (१९२६)

(२) पुढारीकार ग. गो. जाधव गौरवग्रंथ संपा. एस. एस. भोसले. कोल्हापुर १९८२.

(वि.द.घाटे, 'दिवस असे होते' मुंबई १९६१ पान ९-११)

'इंदुप्रकाश' नवमताची व नवविचारांची खळबळ उडवून देण्याच्या हेतुने सुरु झाले. नामजोशी यांनी किराणा या पत्राचे हेतूकथन करताना म्हटले होते, "आमचे बातमीदारास सूचना आहे की, कोणतीही धास्ती न बाळगता आजपर्यंत ख-या बातम्या पाठवून जी मदत केली त्याप्रमाणे पुढेही करण्यास मागेपुढे पाहू नये..... सरकारचे कायदे कितीही कडक असले तरी ख-यास भिती नाही हे पूर्ण लक्षात ठेवून वागले पाहिजे." 'दीनबंधू' या वृत्तपत्राचा हेतू असाच बहुजन समाजासाठी निर्भिडपणे विचार मांडण्याचा होता. समाजाच्या मतप्रचाराचे व शिक्षणप्रचाराचे काम करणे हा त्याचा उद्देश होता.

'सुबोधबंधू' या ब-हाणपूर येथे सुरु झालेल्या लक्ष्मण जोशी यांच्या वृत्तपत्राचे हेतूदर्शक ब्रीदवाक्य बघण्यासारखे आहे. ते म्हणतात -

निन्दन्तु नीतिनिपुणाः यदि वा स्तुवन्त ।

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥

अदयैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।

न्याय्यात पथः प्रविचरन्ति पदं न धीराः ॥

याचबरोबर लोकांना सज्ञान करावे, त्यांना त्यांच्या सामाजिक व राजकीय हक्कांची जाणिव करून द्यावी, राजकर्त्यांच्या कानावर लोकांची गा-हाणी घालून राज्यकारभारातील दोषाकडे व उणिवाकडे लक्ष वेधावे. मराठा या पत्राने लोकांच्या राष्ट्रीय भावनांना इंग्रजीतून तोंड फोडण्याचा हेतू सांगताना म्हटले होते -

"Our true primary duty will be to interpret, petition and instruct and advocacy may be said to form the second part of our real work."

(केसरी मराठा वृत्तपत्रांचे कार्य, लेख 'गावकरी')

केसरीच्या हेतुबद्दल टिळक लिहतात, "नवे विचार आणि नव्या गोष्टी लोकांना सांगताना त्यांना केवळ मुखं न मानता युक्तीने नव्या जुन्याचा मेळ घातला पाहिजे. केवळ इंग्रजी शिकलेल्या

लोकांच्यावर भिस्त न ठेवता समाजाचे हिताहित ठरवताना मोठया वाचक वर्गाच्या समजुती धरल्या पाहिजेत इतकेच नव्हे तर योग्य असतील त्यांचे समर्थन केले पाहिजे अशा रितीने वागण्याचा केसरीकरांचा संकल्प आहे". याहीपुढे ते म्हणतात, "आम्हास कोणाचे राज्य घ्यावयाचे नाही तर आमच्या लोकांची स्थिती सुधारण्याकरिता हल्लीच्या राज्यछत्राखालीच त्यांना तयार करावयाचे आहे व हा जोपर्यंत आमचा हेतू आहे तोपर्यंत आम्हांस कोणासही भिण्याचे कारण नाही". केसरीचा जन्म झाला तो लिटनसाहेबांच्या कारकीर्दीत. मुद्रणस्वातंत्र्याचा कायदा झाला त्यावेळी राज्यकर्त्यास गोडगोड न वाटले तरी कडू न वाटेल अशा त-हेने लेख लिहिण्याची पुर्वी पद्धती होती. पण तिची वेळ आता गेली. लोकांत जागृती, कळकळ व संघशक्ती उत्पन्न करणे हे वर्तमानपत्रकार यादृष्टीने आमचे मुख्यकर्तव्य आम्ही समजतो. आम्ही केसरीत जे लेख लिहितो ते केवळ राज्यकर्त्यांकरिता नसून आमच्या मनातले विचार, आमच्या मनातली तळमळ, किंवा जळफळ सर्व मराठी वाचकांच्या मनात उतरावी एवढयाकरिताच आहेत व आमच्या लेखाचा जर असा परिणाम होत नसला तर आमचे श्रम फुकट गेले असे आम्ही समजू. "किंकवेस्तेन काव्येन कि कांडेन धनुष्यतः। परस्य लग्न न घूर्णयति यच्छिद्रः।" अशी जी एक संस्कृत उक्ती आहे. तीच वर्तमानपत्रास लागू आहे.^१

एकंदरीत स्वातंत्र्यपूर्वकाळातल्या वृत्तपत्रांचे हेतू, उद्देश व कार्याचा आढावा घेतला तर ही सर्व वृत्तपत्रे एकाच प्रेरणेतून निघाली होती हे जाणवते त्यांचे रूप वेगळे असले तरी त्याचा हेतु मात्र एकच होता. व त्यांच्या कार्याची दिशाही एकच होती हे जाणवते. त्यांनी केलेल्या कार्याचे पैलू पहायचे तर ते पुढीलप्रमाणे जाणवतात.

१) राष्ट्रभक्तीचा प्रसार	२) नवशिक्षणाचा प्रसार
३) अंधश्रद्धा निर्मुलन	४) स्वातंत्र्यप्रेम
५) अज्ञान निर्मुलन	६) परसत्तेविरुद्ध संघर्ष
७) सामाजिक सुधारणा	८) जागतिक हालचालींचा आढावा

टिप :- (१)केसरी अग्रलेख १९०२- अग्रलेखकार लो.टिळक - डॉ.विश्वास मेहेंदळे - मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास पान ३०६ - रा.के.लेले - कॉन्टि पुणे.

९) नवीन संशोधनाची माहिती १०) सांस्कृतिक घटनांचा उहापोह

१.६ स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रांचे उद्देश व कार्य :-

स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रे एका वेगळ्या वातावरणात आली. पुर्वीचा एककल्लीपणा, एकध्येयवाद जावून तिच्या उद्दिष्टे, ध्येये, हेतू व स्वरूपात वैविध्यता आली स्वातंत्र्य मिळाले सामाजिक जाणिवा रुंदावल्या. स्वातंत्र्यपूर्व पत्रकारीतेला तिचा असा एक निश्चित ध्येयमार्ग होता. स्वातंत्र्य व लोकजागृतीसाठी झटणे हे त्यांचे ध्येय होते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मात्र या ध्येयाची गरज उरली नाही. स्वातंत्र्यापूर्वी पत्रकारीतेला धंदा किंवा पेशा मानत नव्हते. ते एक मिशन मानत होते. राजनेता सांगे तसे ते वागत होते. लोकमत घडवण्यात वृत्तपत्रांचा मोठा वाटा होता. तसेच अन्याया विरुद्ध सर्वसामान्यांचा आवाज सत्तारुढापर्यंत पोहचवण्याचे ते एकमेव साधन होते पण स्वातंत्र्यानंतर परिस्थिती बदलली वृत्तपत्रांना सत्तेच्या भाकरीचा एक तुकडा हवासा वाटू लागला.

(१)

कारण स्वातंत्र्यलढाईत त्यांची भुमिका ही महत्वाची होती. ते या राजनेत्यांच्या बरोबरीचे स्थान मिळवु पाहत होते. बरीच वृत्तपत्रे अशी आहेत की ज्यांना राजनीति राजकीय परिवर्तन व नेत्यांमध्ये जास्त रस आहे. वास्तविक स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरवातीच्या वीस-बावीस वर्षात पत्रकारितेने राजकारणापेक्षा देशाच्या विकासाकडे अधिक लक्ष द्यावे असा आग्रह धरला जात होता. कितीतरी लोकांची याला सहमती होती. विनोबार्जींचाही हाच आग्रह होता.

गणेश शंकर विदयार्थी म्हणतात - 'जिन लोगों' ने पत्रकारिता के पवित्र कार्य को अपना काम बना रखा है उनमें बहुत कम ऐसे लोग है जो अपने चित्त को इस बात पर विचार करने का अवसर देते है की हमें सच्चाई की लाज रखनी चाहिए, केवल अपनी मख्खन रोटी के लिए दिनभर कई रंग बदलना ठिक नहीं। इस देश में भी दुर्भाग्यसे समाचार पत्र और पत्रकारोंका यही मार्ग बनता जा रहा है --- यहाँ भी अब बहोतसे समाचारपत्र सर्वसाधारण के कल्याण के लिए नहीं रहे। सर्वसाधारण उनके प्रयोग की वस्तु बने जा रहे है। (२)

टिप :- १) मिडीयाँ के पचास वर्ष - प्रेमचंद पातंजली - राधा पब्लि. पान . २५

२) 'आधुनिक पत्रकारिता एक नजर' - बेलारानी शर्मा - अध्याय ९ पान - १४३

आज पत्रकारिता अधिकतर लक्ष राजकारणावर देताना दिसते परिणामी देशाच्या प्रगतीची चर्चा करण्यापेक्षा राजकारणातच ही वृत्तपत्रे रमली. (एखादा अपवाद वगळता) आजकाल जो संपादक राजकारणावर उत्तम लिहतो जो बातमीदार राजकीय बातम्या देतो त्याचीच चलती असलेली दिसते. पत्रकारितेने राजकारणाला अवास्तव महत्व दिल्यानेच आज ही स्थिती निर्माण झाली आहे. राजकारणाचे हे वर्चस्व इंग्रजीतच नव्हे, हिंदी, मराठी, गुजराती वृत्तपत्रातही असल्याचे दिसते. राजकारणावर पकड कायम ठेवण्यासारखे काम वृत्तपत्रांनी केले आहे. हे खरे असले तरी राजकारणाशिवाय अनेक विकासाचे विषय आहेत हे वृत्तपत्रांनी विसरून चालणार नाही. वृत्तपत्रांची ही ऐतिहासिक भूमिका क्षणभर बाजुला ठेवली तर समाजातील त्यांची ओळख छिन्नविछिन्न होईल.

वृत्तपत्रांना हे समजले नाही ही या एकांगी दृष्टीमुळे त्यांनाच अडचणीत यावे लागले राजनीति रस घेतल्याने पत्रकार स्वतःला कोणत्या ना कोणत्या राजकीय पार्टी वा नेत्याशी गुंतवून घेतात. संपादक, बातमीदार वृत्तपत्रांकडे पाहताना ते कोणत्या राजकीय पक्षाचे आहेत वा नेत्याचे आहेत हे पाहिले गेले. अर्थात हे परदेशातही होते ते अगदी उघडपणे. त्याच्या तुलनेत मराठी वृत्तपत्रे कमी आहेत. कारण स्वातंत्र्य आंदोलनात वृत्तपत्रांनी केलेली भूमिका यामागे आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात वृत्तपत्रे एकांगी झाली त्याच्यात अनेक विकृती निर्माण झाल्या वृत्तपत्रे एवढी संकुचित झाली की एखादया गावात बलात्कार, अग्निकांड, महापूर ही संकटे येत नाहीत तोपर्यंत त्याची वार्ता छापली जात नाही. ^(१)

एखादी चांगली घटना घडते आहे ते छापत नाहीत. वाचकांचा विचार करून बातम्या छापल्या जात नाहीत. अर्थव्यवस्था, शेअर बाजार यांच्या बातम्या चांगली चांगली वृत्तपत्रेही छापत नव्हती. हर्षद मेहता प्रकरणापूर्वी फक्त शेअर बाजार व शेअर भाव छापत होते. १९९१ नंतर मात्र शेअरबाजार वृत्ते येऊ लागली. चांगली समाजधारणा होण्याकरता देशाच्या विभागाच्या प्रगतीचा ध्यास घेवून वृत्तपत्रांनी लिहले. वृत्तपत्रे हे लोकमत घडविण्याचे साधन आहे. त्यातील

टिप :- १) बदलती पत्रकारीता गिरते मूल्य --- डॉ निशांत सिंह पान - १४

बातम्या लेख समाजाची दिशा बदलू शकतात हे वृत्तपत्रांनी लक्षात घेणे गरजेचे आहे. ते केवळ वृत्तपत्र नसून समाजप्रबोधन हे त्याचे ध्येय आहे हे विसरून चालणार नाही.

खेळाच्या बातम्यानाही त्यात स्थान नव्हते एका पानावर कुठेतरी खेळाची बातमी असे त्यात जाहिरातीच अधिक असत टि.व्ही.मुळे मात्र खेळाच्या बातम्या, लाइव्ह बातम्यांना महत्व आले. वृत्तपत्र व राजकारण यांचे नाते असू नये असे नाही. कारण प्रत्येक नागरिकाने योग्य मतदान करून योग्य व्यक्तीला निवडून द्यावे यासाठी राजकारणाचे योग्य मार्गदर्शन करून जनमत तयार करण्याचे काम वृत्तपत्रेच करतात. मात्र राजकीय घडामोडींना अधिक महत्व देवून इतर गोष्टींकडे सोयीस्कर दुर्लक्ष करणे ही चूक ही वृत्तपत्रे करतात.

स्वातंत्र्योत्तर वृत्तपत्रे one dimensional बनली. राजकारणाबरोबर सामाजिक, सांस्कृतिक आयामांकडे लक्ष देण्याचे भान त्यांना राहिले नाही पूर्वीच्या वृत्तपत्रांइतकी आशय-विषय समृद्धी व व्याप्ती त्यात राहिली नाही केवळ शेअर भाव न देता त्याचा अर्थव्यवस्थेवर व सामान्यांच्या राहणीवर काय परिणाम होते हे पाहणे गरजेचे आहे असे त्यांना वाटले नाही. राजकारणाला चिकटून राहिल्यामुळे ही वृत्तपत्रे प्रगती करू शकली नाहीत.

अर्थात स्वातंत्र्योत्तर वृत्तपत्रांमध्ये केवळ दोषच होते असे नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रांचा जन व देशसेवेचा उद्देश क्षीण झाला. त्याचे ध्येय राष्ट्रीयतेच्या पुनर्निर्माणासाठी तत्व मांडणे हे आले. देशाचा आर्थिक विकास, समाजाचे आधुनिकीकरण आणि प्राचीन सनातन विचारांचे आधुनिक विचारात परिवर्तन करणे, देशाचा आर्थिक विकास साधणे यावर लक्ष केंद्रित झाले. ही वृत्तपत्रे दोष व गुणांनी युक्त होती. त्यांच्या कांही जमेच्या बाजूही नाकारून चालणार नाही. या काळात वृत्तपत्रांचा विकास व प्रचार झपाट्याने झाला. प्रारंभी विकासाकडे वाटचाल, स्वातंत्र्याची भावना व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य या भावना प्रबळ होत्या.

लेखन व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यातून अनेक वृत्तपत्रांचा जन्म झाला. स्वातंत्र्यपूर्व वृत्तपत्रे ही मतपत्रे होती. ते स्वरूप बदलले नवे विचार येवू लागले या वृत्तपत्रांनी कांही चांगल्या गोष्टी आपणास दिल्या त्या म्हणजे -

- १) साहित्यिक अभिरुचीचा विकास. जरी ही वृत्तपत्रे व्यावसायिकतेकडे वळू लागली होती तरी त्यांनी साहित्यिक विकासाला हातभार लावला.

- २) कथा, कविता, लेख, ललित निबंध यांना स्थान दिले.
- ३) हळुहळु ती सांस्कृतिक मुल्यांना महत्व देवू लागली.
- ४) पुस्तक परिक्षणासारखी सदरे नव्याने आली.
- ५) लोकमानसात परिवर्तन करुन लोकांत साहित्याची आवड निर्माण करण्याचे काम त्यांनी केले.
- ६) सामाजिक जीवनाचे नवे भान दिले.
- ७) संस्कृतीचे बाह्य आक्रमणापासुन संरक्षण करुन तिला सजवून राष्ट्रीय जीवनाचे महत्वाचे अंग बनवण्याचा प्रयत्न केला. शिल्पकला, साहित्य नृत्य संगीत, योग व अध्यात्म यांना प्राधान्य दिले.
- ८) सांस्कृतिक अभिरुचीचा विकास केला. धर्म, नीती, खेळ, मनोरंजन यांना स्थान दिले.
- ९) विज्ञान व बौद्धिक प्रगतीला हातभार लावला.
- १०) नैतिक व धार्मिक मुल्यांना प्रतिष्ठा प्राप्त करुन दिली.
- ११) लोकभाषेचा वापर सुरु करुन सोपी व सुलभ सुबोध भाषा आणली.
- १२) रोचक, सरस, कुतुहलपुर्ण भाषाशैलीचा वापर सुरु केला.
- १३) संस्कृती, धर्म, चिंतन, भाषासाहित्य, शैली, विज्ञान, विडंबन यांना महत्व दिले.
- १४) समाजात अंतर्बाह्य क्रांती घडवून आणली.
- १५) मानवाच्या व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास करण्यास मदत केली.
- १६) समाजात नवा उन्मेष, जागृती चेतना निर्माण केली.
- १७) स्वाभिमान, आत्मसंरक्षणाचा भाव, स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोध, बौद्धिक क्षमतेचा विकास घडवून आणला.
- १८) सामान्य माणसातही वैचारिक जागृती निर्माण केली.

- १९) जनजागरण, सुधारणा, समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, उन्मुक्तता यांची शिकवण दिली.^(१)
- २०) मानवी संबंध दृढ करण्यास प्राधान्य देवून तसे प्रयत्न केले.
- २१) समाजातील दुष्ट परंपराविरुद्ध लढा दिला. (हुंडा, विधवा केशवपन, जरठकुमारी विवाह)
- २२) अंधश्रद्धा, पारंपारिक रुढी इ. लोकांच्या समस्यांचे विवेचन केले.
- २३) सामाजिक सुधारणात मौलिक योगदान दिले.
- २४) वृत्तपत्रांना नियमित रूप प्राप्त करून दिले.
- २५) उत्कृष्ट छपाई, रंगीत चित्रे यांच्या वापराने आकर्षकता प्राप्त करून दिली.
- २६) रोजगार, व्यापार यासंबंधीची वृत्ते छापून युवा वर्गाला उपजीविकेचे साधन शोधण्यास साधन शोधून दिले.

या सर्व चांगल्या गोष्टी स्वातंत्र्योत्तर वृत्तपत्रांनी दिल्या. मासिक समाचार (कराची) रवीकिरण, पुणे समाचार, प्रताप, सकाळ, स्वातंत्र्य, तरुण भारत, सांज तरुण भारत, प्रभात, तेज त्रिकाळ, स्वराज्य, नवशक्ती, भारत ज्योती, नवभारत, लोकशक्ती, कैवारी, पुढारी, लोकसत्ता, मराठा, सांज मराठा, संचार, गोमंतक, राष्ट्रमत, नवप्रभा महाराष्ट्र टाईम्स, श्रमिक, लोकमत अशी अनेक वृत्तपत्रे उदाहरणादाखल देता येतील.

१.७ वृत्तपत्रांच्या बदलत्या भूमिका :-

- पुर्वीची वृत्तपत्रे स्वातंत्र्य व देशभक्तीच्या भावनेने झपाटली गेली होती पण आत्ताची वृत्तपत्रे देशभक्तीच्या भावनेने पूर्वीइतकी भारावलेली दिसत नाहीत.
- वृत्तपत्राकडे एक धंदा म्हणून पाहण्याची दृष्टी आल्याने त्याचे व्यावसायिकीकरण झाले.^(१)

टिप :- १) पत्रकारिताका अवलोकन - एन. सी. पंत राधा पब्लि. दिल्ली पान. ९९

२) पत्रकारिता के विविध आयाम डॉ गोविंदप्रसाद अनुपम पाण्डेय

डिस्कव्हरी पब्लि. हाउस नवी दिल्ली पान नं. १७, १८

- लोकशिक्षण व लोकजागृती करीत असताना व्यक्ति, संस्था वा पक्ष यांची प्रतिमा तयार करण्याचे कार्य वृत्तपत्रे करू लागली.
- वृत्त देतानाच त्याबद्दलचा वृत्तपत्राचा दृष्टीकोन, विचार प्रकट होताना दिसतो यालाच बातमीचा कल (टोन/अँगल) म्हणतात अशी अन्वयार्थक पत्रकारिता आली.
- एखाद्या विषयाचा सांगोपांग शोध घेवून त्याचा अर्थ लावणारी शोधपत्रकारिता सुरु झाली.
- वृत्तपत्र हे समाजप्रबोधनाचे साधन न राहता तो एक कॅन्स्युमर प्रॉडक्ट झाला.
- राजकीय बातम्यांशिवाय जीवनाच्या इतर अंगाविषयी वृत्तपत्रात मजकूर देता येतो ही कल्पना आली यातून विकास पत्रकारितेचा जन्म झाला.
- आत्मपरिक्षण चर्चा व व्यावसायिक टिकात्मक विचारमंथन सुरु झाले. व्यावसायिक मुल्यांचा विचार होवू लागला.
- माहिती, प्रबोधन जाहिरातीद्वारे सेवा, मनोरंजन यांना चालना मिळाली.
- वृत्तपत्र हे एक व्रत नसून पैसे देणारा व्यवसाय आहे की भूमिका झाली.
- वृत्तपत्रांकडे समाजसेवा म्हणून पाहणे संपुष्टात आले त्यामुळे या धंद्यात उतरलेल्या भांडवलदारांचा पैसा गुंतवणुकीचा धंदा असे स्वरूप आल्याने त्यांच्या स्पर्धा, एकमेकांवर मात करणे कांही विशिष्ट विषयांना अमाप प्रसिध्दी देणे तर कांही विषय योजनापूर्वक बाजूला सारणे अशी मनोवृत्ती वाढते आहे.
- वृत्तपत्र म्हणजे केवळ बातम्या देणे ही भूमिका संपून वेगवेगळी सदरे, पुरवण्या, शब्दकोडी, पंचांग, भविष्य, चित्रपट परिक्षणे, हवामान, विकासाच्या बातम्या, बाजारभाव, गुन्हेगारी वार्ता यांना वृत्तपत्रात स्थान दिले गेले.
- आकर्षक शीर्षके देणे, नवे शब्द व भाषिक प्रयोग करणे या गोष्टींना प्राधान्य दिले गेले.
- राजकारणाबरोबर शेती, व्यापार, उद्योग, सिनेमा, रंगीत मजकूर, ऑफसेटची आकर्षक छपाई व आकर्षक मांडणी, विविधता इ. मुळे त्याचे बाह्यरूपही आकर्षक झाले.
- गुणात्मक वाढीपेक्षा संख्यात्मक वाढ व आर्थिक फायद्यावर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे.

आज १७, १८ टक्के वाचक असणा-या भाषिक वृत्तपत्रांना उपजीविका व अस्तित्वाचे प्रश्न सोडवणे ही मोठी समस्या झाली आहे. वृत्तपत्राच्या वाढत्या खपाबरोबर त्याचा वाढता खर्च वाचकाच्या वर्गणीतून भरून निघणे शक्य नसल्याने त्यांना जाहिरातदारांचा पाठिंबा घ्यावा लागतो. त्या जाहिरातदारांना भाषिक वृत्तपत्रांना जाहिराती पुरवण्याऐवजी इंग्रजी वृत्तपत्रांना पुरवण्याकडे अधिक रुची राहिली आहे. याचे कारणेदेखिल वृत्तपत्राचा खप किती यापेक्षा त्याचा वाचकवर्ग कोण आहे हे जाहिरातदारांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. ज्याच्याजवळ वस्तु विकत घेण्याची क्षमता आहे. सतत कांहीतरी खरेदी करण्याची इच्छा व क्रयशक्ती आहे असा हा वर्ग ज्या वर्तमानपत्रांचा ग्राहक, वाचक आहे. तोच वर्ग जाहिरातदारांच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे त्यामुळे त्यांची संख्या कमी असली तरी बाजाराच्या दृष्टीने आवश्यक असल्याने व तो इंग्रजी वृत्तपत्रांच्या सानिध्यात अधिक असल्याने जाहिरातींचा अधिक लाभ इंग्रजी वृत्तपत्रांना झाला आहे. त्यामानाने भाषिक वृत्तपत्रांना आर्थिक स्थैर्य नाही त्यामुळे त्यांना कमी किंमतीत वृत्तपत्र देणे तोटयाचे ठरते. एका वृत्तपत्राला आठ रुपये खर्च येतो पण वाचकाला ते दोन रुपयात हवे असते. वरच्या सहा रुपयासाठी वृत्तपत्रांना जाहिरातीचा आश्रय घ्यावा लागतो. इंग्लंडमध्ये हवी ती किंमत मोजून वाचक वृत्तपत्र घेतो. याउलट आपली स्थिती आहे. मराठी वाचकाला 'सस्ते में सस्ता' माल हवा असतो. त्यामुळेच वृत्तपत्र जाहिरात आश्रयी ठरले. ^(१)

या सर्व बदलत्या भुमिकांमुळे वृत्तपत्राचे अंतर्बाह्य रुप, दर्जा, स्थान बदलले आहे. तो आता धर्म राहिला नसून नफा देणारी दुभती गाय व विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी ठरला आहे. यातूनच लहान मासे मोठे मासे अशी वृत्ती निर्माण होते आहे. साखळी वृत्तपत्रे, गट वृत्तपत्रांची मक्तेदारी वाढते आहे. आता पुर्वीसारखी पदरमोड करून धंदा करण्याची वृत्ती संपादकात व आपल्या जवळचे ज्ञान इतरांना देवून शहाणे करण्याची उर्मी पोटतिडीक पत्रकारात नाही. आता पत्रकारही बिझनेसमन झाले आहेत. 'ज्यादा पगार तिकडे पसार' अशा वृत्तीमुळे निष्ठा, प्रामाणिकपणा हा प्रकारच आता राहिलेला नाही परिणामी वृत्तपत्राच्या गुणवत्तेचा गेल्या दहा वर्षांचा आलेख वैचारिक व नैतिक अधःपतन दाखवणारा आहे, असे वाटू लागते.

१) माध्यम पत्रकारिता आणि आपण - श्रीपाद जोशी -कौस्तुभ प्रकाशन, नागपूर
पान नं. ४५ - ४६

आजच्या पत्रकारितेबद्दल श्री. जयदेव डोळे यांनी अतिशय मौलिक विचार मांडले आहेत. ते म्हणतात, 'फुकट हा तीन अक्षरी शब्द म्हणजे पत्रकारांचा जीव की प्राण, चित्रपट, नाटक, सर्कस, प्रदर्शन अशा ठिकाणी त्याला तिकीटे काढून जाणे कमीपणाचे वाटते. कांही पत्रकार पैसे खातात बातमी छापण्याचे व न छापण्याचेही, गेल्या कांही वर्षात मराठी पत्रकारांमध्ये जातीय तट पडले आहेत. ब्राम्हण पत्रकार ब्राम्हणांना 'जागा' देतात तर दलित, ब्राम्हणेतर त्यांच्या बांधवांना प्रकाशात आणतात. यातुनच 'आपला माणुस' म्हणून त्यांना वाचक विशेषण बहाल करतात. त्याची मजल किंगमेकर, सल्लागार, तज्ञ इथपर्यंत जाते. याच भुमिकेत वावरण्याचा नाद पत्रकाराला लागतो. आपण मंत्र्याचे किंगमेकर, खासदाराचे सल्लागार आहोत या भ्रमात ते राहू लागतात ही शोकांतिका आहे. ^(१)

एकूण अलिकडिल वृत्तपत्रामध्ये व्यावसायिक दृष्टीकोन वाढल्याने पत्रकारितेचे चारित्र हनन व पत्रकारांचे नैतिक पतन होत आहे. टी.आर.पी. वाढवण्याच्या नादात वृत्तपत्रे नैतिक मुल्य बदलताहेत. महानगरातील पत्रकार संवेदनहीन होत आहेत त्यांची नजर दुर्घटना व बलात्काराच्या बीभत्सतेवर असते. मानवी नात्यातील ऊब ते हरवत चालले आहेत. त्यात करुणा व कर्तव्य भावनेचा अभाव दिसतो आहे या बद्दल अच्युतानंद मिश्र यांचे उद्गार चिंतनीय आहेत.

ते म्हणतात 'पहले संपादक पत्रकारिता के प्रति प्रतिबद्ध रहते थे लेकिन अब यह प्रतिबद्धता उनसे छिन ली गई है । या सुविधाओंके बदले उन्होंने स्वयं प्रतिबद्धताओंका परित्याग कर दिया है। पत्रकारिता में व्यावसायिकता की प्रवृत्ति मालिक के संपादक बनने के कारण तेज हुई और पत्रकारों या पत्रोंकी जो सामाजिक जिम्मेदारी थी, वह धीरे धीरे लाभ कमानेकी प्रवृत्तिमें बदल गई। पिछले एक दशक में लाभ कमानेकी यह प्रवृत्ति तेजीसे उभरी है । पहले अखबारोपर संपादकोंका अधिकार होता था । इसिलिए अखबार भी पाठकोंको केंद्र में रखकर निकाले जाते थे। संपादक एक संस्था था । यह माना जाता था की जिस तरह का अखबार वह निकालना चाहता है वह निकाले । संपादक अपने हिसाब से प्लॅनिंग करता था । अपनी

टिप :- १) जयदेव डोळे - मराठी पत्रकाराची मनोवृत्ती - सत्याग्रही - फेब्रु. २००७

टिम बनाता था । धीरे धीरे यह प्रवृत्ति कम होती गई । और यहसे शुरु हो गया 'संपादक नामक संस्थाका अवमूल्यन' ।''^(१)

आज वृत्तपत्रे केवळ फायदा देणारी मशीने झाली आहेत. शहरधार्जिणी वृत्तपत्रे ग्रामीण भागाला घातक ठरली आहेत. राष्ट्रीय वृत्तपत्रे चार महानगरे व मोजक्या शहरापुरती सिमित राहिली आहेत. ती एका विशिष्ट पक्षाची बाजू घेणारी आहेत या संदर्भात डॉ. निशान्त सिंह म्हणतात -

“भारत में विरोधी दल की खबरे या तो छापी ही नहीं जाती है । या फिर उन्हे तोड मरोडकर छपा जाता है । यह जो पक्षधरता है वह इंग्लैंड की राजनीतिक पक्षधरता से अलग किस्म की है, बहुत खतरनाक है। जो तथ्यों पर आप की राय है उसे भी आप पुरी प्रमुखता के साथ छाप सकते है । लेकिन तथ्य और राय में स्पष्ट विभाजन होना चाहिये । पाठकोंको पता होना चाहिये की वह तथ्य पढ रहा है या अखबार के विचार । आजकल हमारी यहाँ संपादकीय को खबरों की तरह लिखा जाता है और कुछ खबरे ऐसी होती है, जिन्हे संपादकीय की तरह लिखा जाता है । भारत जैसे अर्धशिक्षित देश में खबरो और संपादकीय का यह घालमेल काफी खतरनाक हो सकता है ।”^(२)

वृत्तपत्रांची विश्वसनीयता ही महत्वाची गोष्ट आहे परंतु राजकीय स्वार्थामुळे ही विश्वसनीयता संपली आहे सत्तेच्या निकट राहण्यात जे सुख आहे ते सुख मिळवण्यासाठी वृत्तपत्रे धडपडत आहेत अशी वृत्तपत्रे जनमत बनवण्यास व जनजागृती करण्यास असमर्थ झाली आहेत. वृत्तपत्रांनी राष्ट्रहित जपले पाहीजे. ते राष्ट्रहित ती विसरत चालली आहेत. सामाजिक ऐक्य टिकवण्याऐवजी सामाजिक द्वेष पसरवत चालली आहेत. अयोध्या प्रकरण, मिरज दंगल प्रकरण ही याची उदाहरणे आहेत.

१) 'बदलती पत्रकारिता गिरते मूल्य' डॉ.- निशांत सिंह नमन प्रकाशन पान १७

२) बदलती पत्रकारिता गिरते मूल्य ' डॉ.- निशांत सिंह नमन प्रकाशन पान १७

वृत्तपत्रांच्या बदलत्या रुपाबद्दल डॉ. निशांत सिंह म्हणतात. "हर अखबार और प्रत्येक न्यूज चॅनलमें कुछ लोग ऐसे जरूर मिल जाएँगे जो एक अच्छे ठेकेदार हो सकते हैं, श्रेष्ठ दलाल हो सकते हैं लेकिन पत्रकार कदापि नहीं हो सकते. लेकिन वे पत्रकार हैं। ऐसे लोगों से राष्ट्र के नवनिर्माण सामाजिक पुनर्चना, धर्मनिरपेक्षता, निष्पक्षता--- और पत्रकारिताके मूल्यों की बात करना ही बेईमानी है।" (१)

१.८ समारोप :-

प्रस्तुत प्रकरणात आपण वृत्तपत्र संकल्पनेचा तसेच पूर्वीच्या वृत्तपत्राचा हेतू, उद्देश, स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील वृत्तपत्रे, भूमिका यांचा विचार केला यातून पुढील निष्कर्ष काढले.

- १) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वृत्तपत्रे ध्येयनिष्ठ होती केसरी, सुधारक काळ, मराठा ही याची उदाहरणे आहेत. या वृत्तपत्रांचे सांपदक हे मालक (प्रोप्रायटर) होते. ते कुणाचे चाकर नव्हते. आपले विचार हजारो लोकांच्या गळी उतरवणे हे त्यांचे ध्येय होते.
- २) त्याकाळी या वृत्तपत्रांची आर्थिक स्थिती बेताची होती. प्रसंगी पदरमोड करून वृत्तपत्र चालवावे लागे 'किरण' हे ना.म.जोशी चे पत्र आर्थिक गोष्टीमुळे बंद पडले. तसे 'अखबार' हे पत्रही आर्थिक परवडीमुळे बंद पडले. ज्ञानप्रकाश सारख्या वृत्तपत्रांना सुध्दा आर्थिक अडचणीला सामोरे जावे लागले त्यावेळचे अध्यक्ष (भारत सेवक समाज) पंडित हृदयनाथ कुंझरू यांनी हेच कारण सांगितले. जानेवारी १९५१ मध्ये प्रसिध्द केलेल्या पत्रात त्यांनी म्हंटले होते. "गेल्या चार-पाच वर्षात ज्ञानप्रकाशचा खप कमी होत गेला आणि तोटा वाढत गेला --- म्हणून हे पत्र बंद करण्यावाचून आता दुसरा मार्ग नाही ----- पैसे वाचवण्यासाठी ज्ञानप्रकाश बंद करण्यात आला नसुन त्यावर होणारा खर्च हा एका उपयुक्त सार्वजनिक कामाच्या दृष्टीने निष्फळ आहे असे वाटल्याने तो बंद करण्यात आला आहे" (२)

टिप :- १) बदलती पत्रकारिता गिरते मूल्य - डॉ. निशांत सिंह - नमन प्रकाशन

२) नवयुग ४ मार्च १९५१ लेख - प्र.के.अत्रे 'ज्ञानप्रकाशचा खून झाला' - मराठी वृत्तपत्र इतिहास पान नं. ९८

- ३) या वृत्तपत्रांची ध्येये व धोरणे निश्चित होती. त्यांच्याजवळ सामाजिक दृष्टी होती. समाजाचे कल्याण साधणे, समाजात विचार प्रवर्तन करणे हा त्यांचा मुख्य उद्देश होता.
- ४) स्वातंत्र्योत्तर काळात त्यांच्या ध्येयधोरणात बदल झाला.
- ५) यंत्रयुगामुळे छपाईची पध्दत बदलली.
- ६) स्वातंत्र्योत्तर काळातल्या वृत्तपत्रांच्या निष्ठा बदलल्या देशनिष्ठा जावून अर्थनिष्ठा वाढली.
- ७) पूर्वी वृत्तपत्रे एखादया विशिष्ट मताचा प्रसार करण्यासाठी होती. देशात काय चालले आहे हे जाणुन घेण्यासाठी पूर्वी वृत्तपत्राचे सामूहिक वाचन होई पण आता वाचकांना सॅटेलाईटच्या माध्यमातून दिसणा-या प्रसारमाध्यमांमुळे बसल्याजागी जगभरातील माहिती मिळू शकते. इंटरनेटद्वारा वसल्याठिकाणी जगात काय चालले आहे ते पाहू शकतात. साहजिकच त्यांना वृत्तपत्रातल्या बातम्यांपेक्षा वेगळे कांहीतरी हवे आहे. हे अलिकडील वृत्तपत्रांच्या ध्यानी आले.
- ८) वृत्तपत्रे ही भांडवली व्यवसाय बनल्याने सामाजिक हिताचा प्रश्न दुय्यम ठरला. आर्थिक फायद्याला महत्त्व आले.
- ९) तंत्रज्ञान बदलल्याने त्यात यांत्रिकता आली समाजसुधारणा हा त्यांचा आत्माच बदलला
- १०) आर्थिक स्थिती बदलली वृत्तपत्राकडे फायदेशीर धंदा म्हणुन पाहिले जावू लागले. आर्थिक धोरण बदलले. स्वार्थ वाढला व्यापारी दृष्टी वाढली. नफ्याचा विचार होवु लागला. भांडवली खर्च व रोजचा खर्च वाढला त्यामुळे ध्येये, तत्वे यांना तिलांजली देवुन आर्थिक फायदा हेच तत्व बनले.
- ११) राष्ट्रभक्ती संपून सत्तेची पूजा सुरु झाली.
- १२) वृत्तपत्रांच्या संख्येत राक्षसी वाढ झाली उत्तम कमाईचा धंदा म्हणुन भांडवलदार, राजकारणी यात येवू लागले.
- १३) वृत्तपत्रांचा खप वाढण्यासाठी मागणी तसा पुरवठा हे धोरण झाले.
- १४) सकस विचार जावून निकृष्ट विचाराची भारुडभरती झाली .
- १५) वृत्तपत्रांचे भवितव्य अधांतरी झाले.
- १६) हीन अभिरुची व नैतिकतेचे अधःपतन यामुळे एकंदर वृत्तपत्र व्यवसायाची वाटचाल अधोगतीकडे होताना दिसते आहे.

या वृत्तपत्रांनी केलेले कार्य मात्र लक्षात घेण्याजोगे आहे.

- परकीय गुलामगिरीविषयी जागृती केली.
- शिक्षण प्रसार केला.
- अन्यायाविरुद्ध चीड निर्माण केली
- समाजात लढण्याची ताकद वाढवली
- स्वातंत्र्याची गोडी निर्माण केली.
- इंग्रजी भाषेतील ज्ञान व प्रगतीची कल्पना दिली.
- देशनिष्ठा व राष्ट्रप्रेम वाढविले.
- परदेशाचे वर्तमान लोकापर्यंत पोहचवले.
- जनकल्याणपर विचार प्रसारीत केले.
- समाजाला प्रगतीचा मार्ग दाखविला.
- सरकारवर वचक बसवला.
- रयतेची कोतवालकी केली.
- प्रजेची भूमिका सरकारपर्यंत पोहचवण्याचे काम केले.
- स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ सांगितला.
- स्वदेश, स्वभाषा, स्वराज्य यांच्या रक्षणाचे महत्त्व पटवले.

स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर वृत्तपत्रांचे कार्य वृत्तपत्राच्या बदलत्या भूमिका यांचा या प्रकरणात अभ्यास केला पुढील प्रकरणात आपण वृत्तपत्र व वाचकांचे नाते पूर्वीच्या वाचकांच्या अपेक्षा, वृत्तपत्रातले विषय, बातम्यांचे स्वरूप, संपादकाच्या भूमिका वाचकांचे असणारे नाते इत्यादी विषयावर चर्चा करणार आहोत.